

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

MÆDDELELSER FRA
LANDBOHISTORISK SELSKAB

2. RÆKKE

2

OMKRING DEN SENMIDDELALDERLIGE
KRISE

LANDBOHISTORISK SELSKAB
1978

Redaktionens forord

Titlen 'Omkring den senmiddelalderlige krise' er valgt for at angive det egentlige motiv bag denne samling af afhandlinger, som – skønt de hverken handler om ødelæggelse eller befolkningsnedgang – dog udspringer af de senere års betydelige forskningsaktivitet omkring krisefænomenet. Man kunne her som eksempel nævne det nordiske ødegårdsprojekt. Det er facetter af det kriseramte agrarsamfund, der er afhandlingernes emner – fiskale facetter, ejendomshistoriske og socialhistoriske.

Kilderne til vor viden om ældre tiders agrarstruktur er i første række lovstof og jordebogsoplysninger. Der er i dansk historie gammel tradition for arbejdet med og tydningen af sådanne oplysninger – en tradition, der i sin moderne udformning går tilbage til bl.a. Chr. Olufsens studier over bolinddelingen og mark gulds- og mark sølvs-jorder i hans bekendte »Bidrag til Oplysning om Danmarks indvortes Forfatning i de ældre Tider, især i det 13. Aarhundrede« fra 1821 og til J. M. Velschows nogenlunde samtidige arbejder med mønthistorie og kornpriser i middelalderen (bl.a. i Molbechs Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Konst, 3. 1829) og hans magisterafhandling om hærvæsenet på Valdemar Sejrs tid, hvori han forsøgte at beregne folkemængden i middelalderens Danmark (»De danorum institutis militaribus regnante Valdemaro secundo«, 1831). Med Paludan-Müllers »Om Kong Valdemars Jordebog«, 1871 og senere Steenstrups »Studier over Kong Valdemars Jordebog«, 1874, indledtes den kritiske analyse af vort forholdsvis sparsomme jordebogsmateriale.

Gennem indtrængende studier først og fremmest af Roskildebispens jordebog påviste C. A. Christensen i 1931 (Historisk Tidsskrift 10. R. I) et europæisk krisefænomen på dansk grund i en afhandling om landgildenedgangen i det 14. århundrede og føjede hermed et nyt aspekt til det befolknings-, bosættelses- og retshistoriske udnyttelsesmønster, som det middelalderlige jordebogsmateriale hidtil havde frembudt.

Den historiske udnyttelse af jordebogsstoffet – foruden Roskildebispens og Kong Valdemars nys omtalte jordebøger fra henholdsvis 1370 ff. og 1231 kan Århus domkapitels jordebog fra 1315 anføres blandt de vigtigste – forudsætter grundig kundskab om datidens kameralistiske praksis og viden om mål, vægt, ejendomsret mv. En flittig og ihærdig dyrker af disse discipliner var afdøde rigsarkivar Svend Aakjær, der gennem udgaver og afhandlinger fra første halvdel af indeværende århundrede nåede en bred og dybtgående – omend ikke uimodsagt – indsigt heri. Ikke alene danske forskere har søgt opgaver inden for dette materiale, også sven-

ske historikere som Sture Bolin og Kjell Runquist har med deres bidrag været med til at holde debatten levende og mangesidig. *Kjell Runquists* afhandling om jordvurderingsenhederne i Roskildebispens jordebog i dette hæfte af Bol og By er et sådant indlæg i den løbende debat. *Erik Ulsigs* bidrag består i en granskning af kilderne til ejendomsforholdene i nogle midtsjællandske herreder nogle årtier før reformationen, mens *Michael Hertz* forsøger at anvende tingsvidnesbyrd kombineret med andre kilder i socialhistorisk øjemed.

Det siger sig selv, at denne vifte af bidrag, der afspejler forskellige lag af historisk forskning indenfor vidtadskilte emneområder ikke dækker hele det store tema omkring den senmiddelalderlige agrarkrise. Det er dog redaktionens håb, at overskriften såvel som den konkrete artikelsamling må forekomme læserne anvendelig. Beklageligvis har forskellige omstændigheder medført, at hæftet ikke er fremkommet så hurtigt, som det var ønsket. De efterfølgende afhandlinger har for de flestes vedkommende foreligget i manuskript allerede i 1975 – enkelte endda tidligere –, hvorfor det kun i begrænset omfang har været muligt at tage hensyn til senere fremkommet litteratur. Redaktionen ønsker overfor læserne og forfatterne at udtrykke sin beklagelse af dette forhold.

Erik Helmer Pedersen

Michael Hertz

Några tvistefrågor rörande utsäde och avgifter i Roskildeboken

av KJELL RUNQUIST

Roskildebispens jordebog, här skrivet *Roskildeboken* och förkortat RBJ¹ är enligt mångas mening den förnämsta källan till kunskapen om det medeltida Själlands jordbruks- och bebyggelsehistoria. Urkunden, vars officiella prägel är omisskännlig, har påbörjats år 1370, och dess övervägande innehåll anknyter till denna tidpunkt och det närmaste decenniet därefter. Föreliggande uppsats ingavs till Historisk Tidsskrift i mars 1973 men återsändes med den rekommendationen, att jag i stället borde vända mig till Bol og By, vilket också skedde. Följdriktigt har manuskriptet hamnat hos den sistnämnda tidskriften. Vid något tillfälle under 1976 insände jag ett begränsat förbättringsförslag.

Givetvis har jag med intresse tagit del av Historisk Tidsskrifts samtliga artiklar, men till genomläsning utväljer jag som regel de tillfällen, då kompletta årgångar stå till förfogande. Av denna orsak var Tage Christiansens utmärkta uppsats i HT helt okänd för mig, intill dess jag den 27 januari 1978 av Michael Hertz blev uppmärksamgjord på densamma. Det visade sig då, att vissa delar av de båda aktuella skriftstyckena nära nog helt täckte varandra, speciellt då de avsnitt, där källtextens innehåll och disposition dryftades.

Konsekvensen har då blivit, att jag har måst utesluta ett antal sidor i mitt ingivna manuskript. I gengäld har jag givits tillfälle att efter behov och önskan kommentera Christiansens resultat, en förmån, som jag dock har utnyttjat mycket sparsamt.

Bland tidigare forskare, som på ett förtjänstfullt sätt ha bidragit till källskriftens uttolkning, intager C. A. Christensen en hedrande särställning; ett av de mest påtagliga exemplen på hans insats är standardverket »Roskildekirkens jordebøger og regnskaber« (1956). I detta sammanhang bör även nämnas Svend Gissels gradualavhandling »Landgilde og udsæd på Sjælland« (1968), där författaren har låtit RBJ:s upplysningar utgöra ett viktigt fundament för framställningen.

Roskildebokens sockenlistor, som bruka betecknas med I och II, upptaga bladen 136v – 152r i källan. Den förstnämnda, som inledes med orden *Decime episcopales per singulas prouincias terre Syalendie*, erbjuder inga speciella problem. Däremot har diskussionen om sockenlistans II innebörd gått het. Den ungefärliga anordningen framgår ur ett par exempel:

ii marce	Førslef	habet terras	unius aratri.
vi ore	Awersy	habet terras	ad dimidium aratrum.

1. Ang. denna och övriga förkortningar se litteraturförteckningen vid uppsatsens slut.

Listans avslutning är följande:

Summa ecclesiarum parochialium per dyocesem Roskildensem cum terra Ruyæ et Roskildis et Hafnis iii^c cum xxii ecclesiis.

Summa uniuersalis centum xvii marce argenti viii grossi vnus sterlingus excepta Meyonia.

Dessa båda summor, som komma att spela en stor roll i fortsättningen, kallar jag i nämnd ordning för *summa ecclesiarum* och *summa uniuersalis* eller ännu enklare för den första och andra (huvud)summan. De referera till en tidigare tidpunkt än det övriga RBJ.

Då handskriften vid mitten av 1600-talet efter en nära nog anonym tillvaro drogs fram i ljuset, saknade den ett lägg på 8 foliosidor, av vilka emellertid 4 som genom ett under återfunnos, blott något beskurna, i ett bokomslag i Oxenstiernas Tidösamling 1857. De blad, som alltjämt saknas, äro nr:ris 141, 144, 145 och 148. Speciellt beklaglig är förlusten av fol. 145r, eftersom man gärna vill tro, att just på denna sida skall ha förekommit några inledande ord till sockenlistan II, och att denna hypotetiska överskrift skall ha innehållit något slag av redogörelse för de omdiskuterade mark-öre-tålens innebörd och syfte.

En partiell överensstämmelse mellan de båda sockenlistornas meddelanden gör det möjligt att med en inte ringa grad av sannolikhet sluta sig till de 8 förlorade sidornas yttre skick. Bland annat torde man kunna utgå ifrån att gränsen mellan listorna I och II har gått mellan de saknade sidorna 144v och 145r.

Bladet 144r,v skulle enligt detta antagande ha omfattat 3 häradsrubriker och 49 sockenrader, bladet 145r,v åter 4 häradsrubriker och 45 sockenrader. Allt detta stämmer väl med det till förfogande ställda utrymmet. Speciellt om vi räkna med några inledande rader till sockenlistan II, blir balansen synnerligen god².

Summa ecclesiarum uppför 422 sockenkyrkor i Roskilde biskopsstift, häri inbegripna Rügens, Roskildes och Köpenhamns kyrkor enligt källan. I sockenlistorna I och II redovisas 383 socknar (utöver *Amaghe* och *Hafn*). Differensen, 39 kyrkor, låter sig ungefärligen förklara genom uppgifter på andra ställen i handskriften, förslagsvis räknar jag sålunda med 32 aktuella socknar på Rügen, 3 i Roskilde, 1 på Amager och 3 i det egentliga Köpenhamn (RBJ 106–128, 181–199).

Summa uniuersalis har av Christensen, med instämmande av Aakjær, uppfattats såsom *cathedraticum*, en fast årlig avgift till biskopen från stiftets kyrkor (Fragment 125f; Korntiende I 445). Christensen påminner om att angivelsen, 117 mks 8 grot 1 sterling, inte är uttömmande, i det Möns andel har undanhållits («excepta Meyonia»). Om nu denna summa verkligen har avsett katedratikum, så borde ju bidraget från Möns kyrkor ha varit antecknat på något annat ställe i urkunden, och i själva verket kan man läsa under Mön: *Nota, De istis habet prepositus meonie annuatim computare. De cathedratico. Summa xiii solidi grossorum x grossi et ii sterlingi* (RBJ. 143; Fragment 125). Detta uttalande får representera slutledet i

2. Med ett liknande resonemang kan man göra troligt, att avsnittet om Strø hrd har avslutat fol. 145r och att det om Jørlunde (Ølstykke) hrd har påbörjat fol. 145v.

Christensens bevisföring, mot vars riktighet ingen berättigad invändning torde kunna resas (observera bl.a. det likartade sortvalet i primäruppgifterna).

Möns katedratikum uppgick sålunda till 13 skl 10 grot 2 sterling, vilket exakt motsvarar 500 sterling³, ett förvånansvärt jämnt belopp, som efter vad det synes ingen av jordebokens hittillsvarande uttolkare har räknat fram. Det runda värdet kan inte gärna tänkas ha framkommit av en slump utan måste vara tillrättalagt. Tydligen ha katedratikumavgifterna från Möns 6 kyrkor varit utackorderade till prosten på ön, och vid fastställandet av paktsumman har man stannat för ett avrundat, lätthanterligt värde⁴.

Helt annorlunda förhåller det sig med den andra huvudsummans 117 mks 8 grot 1 sterling, som omöjlig kan vara resultatet av en utjämning. Ty varför skulle man i ett sådant fall ha medtagit de 8 grot 1 sterling = 25 sterling, som ju måste spela en försvinnande roll vid sidan av de 117 mks = 21060 sterling (enl. vanlig omräkningskurs: 1 mks = 5 skl grot; Korntiende I 441f)? I första hand måste man därför antaga, att det här har rört sig om en regelrätt hopläggning av separata poster. Möjligheten av att den ifrågavarande summan skulle ha kunnat uppstå vid en översräkning av ett i något annat myntslag uttryckt belopp bör dock inte uteslutas; till denna fråga återkomma vi längre fram i uppsatsen.

Högra kolumnens plogtal kan utläsas för 233 socknar i listan II och svänger mellan 0 och 11. Medeltalet är drygt 1 (1,09) plog per socken.

Aakjær har framfört tanken, att de ifrågavarande jordområdena skulle ha ingått i mensa pastoris (Korntiende I 439f; Maal 230) och Christensen har inte haft något speciellt att invända häremot, även om han har velat hålla möjligheten öppen, att det i stället för prästernas jord kunde ha rört sig om sockenkyrkornas (Fragment 125; Sognelister 570). Christiansen har däremot med skärpa framhållit, att det här måste ha rört sig om fabricagods (TC 23ff).

Till detta kan emellertid läggas, att de skäl, som Aakjær har fört fram för att stödja sin åsikt, äro synnerligen starka. I följande fyra fall ha de hämtats ur själva jordeboken⁵.

I Fårevejle so. (Ods hrd) heter det: *Item residencia sacerdotalis habet .ii. oras terre* (62), i Varpelevs so. (Stevns hrd): *item ad mensam sacerdotis et ministri xv solidos terre* (7), i Tuse so. (Tuse hrd): *item ad curiam residencie sacerdotalis adiacet quadrans terre* (29) och i Jystrup so. (Ringsted hrd): *...iste due marche terre habet agros quantum potest arare cum iii^{or} aratris...* (79), jordvärdena äro i ordning såsom synes 2 öre, 15 ört = 5 öre, ¼ bol = 2 öre och 1 mk = 8 öre.

De motsvarande angivelserna i sockenlistan II äro (efter det stereotypa uttrycket »habet terras«): *ad dimidium aratrum* (161), *unius aratri large* (Fragment 124), *dimidii aratri* (164) och *cum iii^{or} aratris*.

3. 13 skl 10 grot = (13 · 12 + 10) grot = 166 grot = 498 sterling, i det 1 grot = 3 sterling. Slutligen fås 498 sterling + 2 sterling = 500 sterling.

4. Ett parallellfall kan iakttagas i 1200-talets Halland, där de konungen tillkommande sakfallen, uttryckta i jämna belopp, hade bortförpaktats till de olika häradernas subactores (KVJ 37).

5. I de fall, där nothänvisningarna endast utgöra ett sidonummer, avse dessa RBJ.

Vid sammanställning av de nämnda angivelserna fås resultatet, att en plog i tre av de fyra fallen kommer att motsvara 4 öre (terra) och i det fjärde (Varpelev) »knappt« 5 öre, vilket är ungefär samma sak. Slutligen kan nämnas en av Aakjær tydligen förbisedd text från Avderød (Lyng-Kronborg hrd, 81): *In Awederød est una curia villicalis habens xii oras terre de qua dantur sex pund annone et habet terra in semine ad tria aratra*; även här blir det 4 öre jord per plog. De tre första av Aakjær uppmärksammade fallen äro de enda tillgängliga av detta slag; först om bladet 145r,v hade varit i behåll, skulle med säkerhet ännu ett ha varit åtkomligt.

Inför denna i mina ögon helt övertygande dokumentation måste man förvåna sig över Gissels snäva erkännande och Christiansens kategoriska avståndstagande, »I øvrigt er det aldrig blevet klart påvist, at det i Roskildebogens sogneliste II omhandlede gods tilhørte mensa pastoris og ikke fabrica« (Gissel 16 med n. 25) resp. »...at Plovtallene i Sogneliste II intet har med Mensalgodset at gøre.« (TC 24). Men hur som helst, argumentationen går att förstärka. I avsikt att få möjligast objektiva svar på den aktuella frågan har jag prövat en inom den matematiska statistiken ofta använd metod för att fastställa graden av samgående mellan storheter, i detta fall mellan plogtalen i fråga och de från 1682 års jordmätning kända motsvarande prästgårdsarealerna. Antalet element i de uppställbara serierna, 192 st., är tillräckligt stort för att ett klart utslag skall kunna påräknas. För den händelse jämförelsen med 1682 års siffror skulle ge ett räknemässigt gynnsamt resultat, synes mig det vara berättigat att föreställa sig, att detta hade blivit ännu mera obestriddigt, om till grund för kalkylen hade kunnat läggas arealuppgifter, samtida med plogtalen.

Beräkningen har utförts enligt K. Pearsons metod och innebär, att en s.k. korrelationskoefficient uträknas efter en känd formel. Koefficienten, vanligen betecknad med r , kan antaga värden mellan -1 och $+1$. Man brukar säga, att korrelationen är stark, om r är större än $0,7$ men svag, om r är mindre än $0,4$. Medelstark korrelation svarar närmast mot r -värden mellan $0,5$ och $0,6$.

Vid min beräkning antog r värdet $0,79$, vilket var betydligt högre än jag hade väntat. Jag har också enligt brukliga metoder bestämt felgränserna och fått resultatet $\pm 0,02$. Detta betyder, att det lägsta värde, som vi böra kalkylera med, är $0,77$ och det högsta $0,81$. Sambandet förtjänar beteckningen »mycket starkt« och undersökningsresultatet stöder i synnerligen hög grad Aakjær's hypotes⁶.

Jämsides med beräkningen har jag utfört ett par kontraprov. Jag har sålunda repeterat kalkylen med den högra kolumnens plogtal utbytta mot den vänstras mark-öre-tal. Det hade varit mycket betänkligt, om också denna sammanställning hade resulterat i ett högt r -värde; detta blev emellertid inte större än $0,36$. Jag avslutade granskningen med att jämföra mark-öre-talen och plogtalen inbördes och fick då $r = 0,33$. Tydligt ha dessa storheter inte haft mera att göra med varandra

6. Korrelationskoefficienter i närheten av $0,8$ äro inte särskilt vanliga i praktiska sammanhang. I mer eller mindre tillrättalagt material kan man komma högre; en av mig utförd jämförelse mellan vuxna personers längd och vikt har således givit ett r -värde på omkring $0,9$.

än att de båda – helt oberoende av om de förstnämnda skola tolkas såsom biskopstionde eller katedratikum – var och en på sitt vis ha återspeglat kyrkliga förhållanden⁷.

Det förefaller mig efter denna undersökning uppenbart, att det gods, som den större sockenlistans plogtal åsyftar, har ingått i mensa pastoris⁸.

Mark-öre-talen. Vida vanskligare att tyda är den första kolumnens mark-öre-tal, som, om några extremfall (ett på 4 mk och två på 2 öre) undantagas, variera mellan 2 mk och $\frac{1}{2}$ mk. Medelvärdet är enligt tillgängliga uppgifter från 262 socknar mycket nära 1,4 mk/so.

Enligt Christensen skulle mark-öre-talen vara uttryckta i sorten penningar och avse sockenkyrkornas katedratikumavgifter. Hoplagda skulle de ha bildat summa universalis. Denna hade genom omräkning överförts i grotmynt (Fragment 125).

Redan från början måste man ställa sig något tvekande inför denna Christensens tolkning. Bland annat innehålla några av vänstra kolumnens poster inga talbelopp⁹. Man kan då undra över huru listans räknekarlar har gått tillväga för att få fram en riktig slutsumma. Att det här skulle ha varit fråga om några verkliga nollposter motsäges ju av den bristande markeringen i källan¹⁰. Den sannolikaste orsaken till den uteblivna redovisningen måste därför antagas vara bristande information; man har inte haft tillgång till sakuppgifterna. Listan har därför inte kunnat bringas i ett fullständigt och för summering lämpat skick. Den närliggande slutsatsen blir då, att källans andra huvudsumma *inte* har framkommit genom hopläggning av vänstra kolumnens poster.

Slutsatsen stödes också genom iagttagelsen, att talen i mark-öre-kolumnen äro starkt approximerade; uppgifterna ha (på 1 undantag när) avrundats till jämna fjärdedels mk. I klar motsättning härtill står huvudsummans till ytterlighet preciserade angivelse, 117 mk 8 grot 1 sterling. Här måste man ställa sig frågan, huru en sådan summa har kunnat framräknas på grundval av ett så ungefärligt och till synes ofullkomligt material som mark-öre-listans. Snarare vill man då före-

7. I Nord. Kultur II.18 har Aksel E. Christensen satt häradernas kyrktal, boltal och plogtal i förbindelse med varandra och funnit, att kyrktalet stämmer väl överens med plogtalet, dåligt med boltalet.

8. Genom hänvändelse till författaren kan envar intresserad läsare få ta del av det siffermaterial, som ligger till grund för de i texten återgivna kalkylerna.

Det har varit helt omöjligt att i uppsatsen återgiva de matematisk-statistiska beräkningar, som ha lett fram till på detta ställe och i det följande anförda numeriska resultat. Bortsett från att skriftstyckets volym då skulle ha växt till åtminstone det dubbla, måste ju detta starkt specialiserade stoff ha tett sig mycket onjutbart för genomsnittsläsaren. Följande precisering kan emellertid vara på sin plats: Korrelationskoefficienten ändras ej, om någondera variabeln multipliceras med ett godtyckligt tal. Jordbrukets utveckling under observationsperioden saknar sålunda räknemässig betydelse.

9. Detta gäller städerna Hafn och Holbegh samt den till Merløse hrd förda socknen Patersburgh, vilken dock har upptagits med full redovisning under Alsted hrd.

10. I högra kolumnen förekomma två poster av detta slag men med i båda fallen oklanderlig beskrivning, nämligen Malkaby. V. Flakkebjerg hrd: *nil habet in terris* och Guthiom. Slagelse hrd: *nichil habet in terris*.

ställa sig, att katedratikumavgifterna ända från början ha varit uttryckta i grotmynt (jfr uppgiften från Mön) och att den förutsatta överskrivningen i låt oss säga mark och öre penningar aldrig har ägt rum. Det skulle således i stället ha rört sig om en helt okomplicerad hopläggning, där den i huvudsumman förekommande oväntat låga enheten sterling hade överförts dit från addenderna.

En allvarligare invändning mot Christensens teori ligger emellertid i följande omständighet: Utgångspunkten för hela resonemanget har ju varit hans sammanförande av de båda summorna, sockenlistans *117 mks 8 grot 1 sterling* (Summa vniuersalis...excepta Meyonia.) och huvudtextens *13 skl 10 grot 2 sterling* (prepositus Meonie...De cathedratico.). Det ligger i sakens natur, att dessa båda poster ha tänkts att t.o.m. kunna adderas. Men vid närmare eftertanke finner man, att detta inte utan vidare låter sig göra. Sockenlistan kan ju inte vara yngre än 1304 och textavsnittet om Mön inte gärna äldre än 1370¹¹. Detta gör sannolikt, att det postulerade sambandet mellan de två notiserna inte kan upprätthållas och att hela slutsatsen sålunda hänger i luften.

Också från en annan synpunkt föranleder det av Christensen förutsatta sortbytet tveksamhet. Delgivandet, om det nu skall tolkas på av honom önskat sätt, kommer ju helt oförberett; man hade väntat sig några förmedlande ord i källan. I stället har mellan mark-öre-talen och deras tilltänkta summa inskjutits notisen om antalet sockenkyrkor i Roskilde stift, en åtgärd, som inte kan undgå att frappa.

Det finns sålunda invändningar av skilda slag att rikta mot den av Christensen framförda hypotesen. Men inte heller motsidan går fri från kritik; i stort sett kan man instämma i C:s här, i utdrag återgivna, mot Aakjær riktade uttalande: »Jeg maa hertil bemærke, at saa er det en ganske ejendommelig liste. Først opregner den paa 16 sider en række tal, hvorefter den slutter med en summa summarum, der intetsomhelst har med de foregaaende tal at gøre, og det ovenikøbet uden at nævne, hvad summa summarum saa tager sigte paa... uforklarligt, hvad meningen er med i en officiel jordebog at tilføje en summa summarum« etc ... »Kan Aakjær give en plausibel forklaring herpaa?« (Sognelister 572).

Varken den ene eller den andra tolkningen synes mig sålunda hålla måttet. Den äskade förklaringen måste vara, att summa summarum är felplacerad. Den kan inte ha någonting med den närmast föregående huvudtexten att skaffa. Dess plats är överhuvudtaget inte på fol. 152r. Christensen har ju själv givit utmärkta exempel på hur man i RBJ har tillvaratagit överblivet utrymme (Fragment 128; RBJ.s. III, n.6; s.VIII, n.6) genom att där placera texter, som egentligen ha hört hemma i ett annat sammanhang. Så menar jag ha varit fallet med summa universalis och förmodligen också med summa ecclesiarum. Att dessa båda summor höra sam-

11. Christiansen räknar 1343 såsom säker terminus ante quem (17). Detta synes dock inte påverka den ovan dragna slutsatsen. – Att tidigarelägga avsnittet om Mön synes mig vara en mindre trolig förklaring. Bl. a. kan anföras, att prosten Jens Hennekinson, som under perioden 1371–85 var verksam på Mön, tog aktiv del i utformningen av uppgifterna från denna landsdel (RBJ. 139; Fragment 130; 132, n. 41), vilket väl får tas som en garanti för dessas aktualitet.

man förefaller mig fullt naturligt, redan den yttre formen pekar härpå, men främst det sakliga innehållet; först omtalas där ett antal sockenkyrkor i Roskilde biskopsstift, därefter, om uppgiften från Mön tillfogas, storleken av den avgift, som dessa kyrkor voro skyldiga att erlægga till stiftets huvudman.

Aakjær och Christensen ha haft delvis skiljaktiga uppfattningar om vilken skri-varhand, som har format notisen om summa universalis (Korntiende I 442; Sognelister 572). Christiansen stöder i huvudsak den sistnämnda forskarens mening och vänder sig mot vissa detaljer i Aakjærs framställning. Själv vill han inte utan övertygande motbevis åtskilja summa universalis från sockenlista 2 (TC 8, 47ff)¹².

Omräkningskursen. För säkerhets skull böra vi inte taga definitiv ställning till en föreslagen omsättningskurs mellan penningar och silver, innan vi provat dess värde i det aktuella sammanhanget. Christensen har i det nyss refererade fallet angivit förhållandet 4:1 (»eller deromkring«, Sognelister 573; resultatet kan inte framställas exakt, eftersom förteckningen är ofullständig). Själv har jag i Runquist 3 likaledes stannat för 4:1 (»eller möjligen 5:1«, s. 756). För att komma fram till det bästa tänkbara värdet har jag i efterhand underkastat hela problemet en matematisk-statistisk bearbetning, vars resultat här meddelas. Samtliga framräknade värden äro statistiskt säkerhetsbestämda.

Mark-öre-talens summa är i de 262 fall, där vägledning lämnas ($369 \pm 9,5$) mk¹³. Summa universalis utgör i decimalbråk 117,14 mks och bör motsvara ett sockental av $385 - 6 = 379$, eftersom de 6 socknarna på Mön inte skola räknas med enligt källan. En av huvuduppgifterna, likgiltigt vilken, bör på grund av de skilda förutsättningarna modifieras; jag utvidgar den första summan genom extrapolation till ($534 \pm 11,5$) mk. Den antages vara uttryckt i mk penningar och skall divideras med 117,14. Kvoten blir ($4,56 \pm 0,10$) mkd/mks.

Det framgår tydligt, att de båda heltalsvärdena 4 och 5 ligga alltför långt utanför felgränserna för att kunna komma i åtanke. Däremot faller det genast i ögonen, att det enkla bråket $4\frac{1}{2}$ väl uppfyller normen. Härutöver har vid en detaljerad undersökning endast framkommit tre i nödfall godtagbara andrahandsvärden, nämligen $4\frac{4}{7} = \frac{32}{7}$, $4\frac{4}{9} = \frac{40}{9}$ och det visserligen något utanför den övre gränsen ($4,66$) liggande $4\frac{2}{3} = \frac{14}{3}$ ($= 4,67$).

Det troligaste värdet $4\frac{1}{2}$ påträffas inte i Haubergs kända tabeller, men det nästan likastora $4\frac{4}{9}$, ett av de just anförda, redovisas för åren 1263 och 1266. Det senast tänkbara årtalet för värden av denna storleksordning är 1282 (Hauberg 256), vilket bland annat innebär, att detta årtal i fråga om tidpunkten för huvudsum-

12. Den roll, som stoffets inordning i källskriften och de paleografiska kriterierna kunna spela som indicium, får inte övervärderas. Vi böra hålla i minnet, att försåvitt det gäller sockenlistorna, den behållna avskriften är åtskilliga decennier yngre än originalhandlingen.

13. Storheten 9,5 representerar det s.k. kvadratiske medelfelet, som är den vanligast förekommande formen för att säkerhetsbestämma talvärden, vilka ha framkommit på statistisk väg. I de flesta fall kan man utgå ifrån att den faktiska summan har legat inom de utsatta gränserna. Betydande avvikelser få betraktas såsom uteslutna. — I det betraktade fallet är det procentuella medelfelet från början 2,6 men blir i slutresultatet det något lägre 2,2.

mornas *innehållsmässiga* tillblivelse kan ersätta det förut lanserade 1304 såsom terminus post quem non¹⁴.

Stapelldiagrammet. Tidpunkten är nu inne att ta ställning till det stapeldiagram, som Christiansen har redovisat på s. 45. På den vågräta axeln noteras skyldörtugar pr. td. land, på den lodräta antalet socknar. Den förra storheten går från 1,01 till 16,25, den senare från 0 till 17. Totalantalet medtagna socknar är 215.

En blick på diagrammet visar, att klassbredden har gjorts alldeles för snäv för att en god översikt skall kunna erhållas. Den svenske astronomen Charlier, banbrytare på detta område, har anbefallt en klassbredd från en fjärdedel till hälften av dispersionen¹⁵. I det av Christiansen uppgjorda diagrammet har en c:a 4 gånger finmaskigare skala använts, vilket har haft till följd, att kurvbilden har kommit att uppvisa ett antal störande oregelbundenheter.

För att få bästa möjliga grepp om det ifrågavarande problemet har jag uppgjort två skilda diagram, i det ena har jag hopslagit C:s kolumner två och två, i det andra fyra och fyra. Dessa möjligheter, som jag i det närmast följande kallar för *a* och *b*, svara i det stora hela mot vad man enligt diskussionen ovan har rätt att kräva av en godtagbar uppdelning.

Den egendomliga inskränkning, som kan iakttagas i vänstra delen av C:s diagram, är nästan borta i fallet *a* och har ersatts med en helt normal puckel i fallet *b*. Kurvan har en påtaglig snedhet, som förstärkes av ett mindre antal höga abskissvärden. Det mest framträdande av dessa kan inte undgå att observeras men utgör trots allt blott $\frac{1}{215}$ av det totala värdeförrådet.

Medeltalet visar sig vara 4,31 och dispersionen 4,32. Korrelationskoefficienten uträknas i fallet *a* till 67,5 % och i fallet *b* till 68,5 %. Med felgränser utsatta sammanfattar jag detta resultat till (68 ± 5) %. För uträkning av snedhet och excess kräver Charlier minst 1000 element; kalkyler av detta slag komma således ej i fråga.

Christiansen har inte dragit de rätta slutsatserna ur sin uppställning.

Motargumenten har hopat sig. Det förefaller mig som om den här kritiserade uppfattningen, att mark-öre-talen skulle representera katedraticum, vore mogen för avveckling.

Den räknekurs, som i den föregående framställningen har förefallit troligast, är $1 \text{ mks} = 4\frac{2}{9} \text{ mkd} = 4\frac{4}{9} \text{ mkd}$.

Biskopstiondet. Såsom tidigare omnämnts har Aakjær i motsättning till Christiansen hävdad, att de omdiskuterade mark-öre-talen skulle ha utgjort biskopstionde. *decima episcopalis*. De skäl, som ha lett fram till denna uppfattning, skola här närmare begrundas.

Aakjær erinrar om att tiondet utgjorde $\frac{1}{10}$ av höstutbytet och delades i 3 lika delar mellan biskopen, kyrkan och sockenprästen (Korntiende I 447). Biskopstiondet var alltså $\frac{1}{30}$ av höstutbytet. Det utgick ständigt i säd (da. *korn*, lat. *annona*).

14. Såsom Christiansen har påpekat (s. 50), var mitt uttalande i RIII (s. 756), att huvudsumman i RBJ:s sockenlista II måste ha ditsatts senare än 1330, mindre välbetänkt.

15. Charlier, Vorlesungen über die Grundzüge der mathematischen Statistik.

Gissel vill inte ta slutgiltig ställning till striden mellan Aakjær och Christensen men uttalar följande: »Jeg hælder dog nærmest til den opfattelse, at Aakjær på dette punkt må have taget fejl; forskellige omstændigheder synes mig at pege i denne retning; således kan der vistnok umuligt være svaret 2 mk. bispetiende til Skt. Bendts kirke af de 9 gårde i Ringsted Torp... De af Ringstedborgerne dyrkede jorder henlagdes først 1571 til Ringsted klosterkirke... Jeg tør derfor ikke benytte Aakjærs tal til statistik over korndyrkningen på Sjælland, for så vidt som de stammer fra sognelysten.« (Gissel 94, n.5).

Det är inte så lätt att förstå vad Gissel egentligen vill ha utsagt i denna sin deklARATION. Biskopstiondet i fråga var ju reserverat för Roskildebispn och behöver väl inte på sin väg till uppöbdsstället (väl Wrabbetoftæ. Sneslev sn, numera Eskilstrup) ha passerat klosterkyrkan.

Dessutom noterar jag, att det i Ringsted Torp fanns 12 gårdar 1682; varför de omtalade 9 skulle ha betalat hela avgiften (om nu detta är meningen) ter sig i mina ögon gåtfullt. I övrigt har jag svårt för att spåra något anmärkningsvärt i den aktuella uppgiften.

Åtskilliga ledtrådar stå till buds, när det gäller att definitivt avgöra mark-öretalens innebörd. Den utelämnade bestämningen måste vara säd (annona), silver eller penningar; den förekommande värdeenheten *öre* medger endast detta sortval. Vidare har skatten influtit från i princip alla stiftets socknar och haft en inte obetydlig storlek. Att det har handlat om en kyrklig utlaga är genom den sockenvisa redovisningen troligt. Givetvis äro katedratikum och biskopstionde två onera, som väl motsvara denna beskrivning, men finns det någon annan utgård, som skulle kunna tänkas ha ifrågakommit i sammanhanget?

RBJ lämnar själv en god ledning genom att redovisa ett otal skattetitlar (speciellt Møn 143; »bispens fjärding« 100), av vilka dock det stora flertalet är av beskaffenhet att genast kunna avskrivas. Några av dem äro av sådant slag, att det skulle utmana löjet att sätta dem i samband med mark-öre-talen (t.ex. excessus), andra åter äro alltför särpräglade eller obetydliga för att ifrågakomma (*øolgiald*, grespenningh etc.). Några måste utmönstras för att de ensidigt anknyta till kustlandet (skuthesyld, de nauibus) eller till städerna (mitsommersgyald, torgørtw). I ett par fall äro uttrycken mera obestämda (subsidiium, pensio) men kunna självfallet inte tänkas avse någon helt okänd skatt av den omfattning och storlek det här gäller.

Sedan samtliga förteckningar genomgått och särskild hänsyn tagits till möjligheterna att kunna uttrycka sorterna i mark och öre, visade det sig, att endast två rubriker helt motsvarade fordringarna, nämligen (något slag av) tionde och katedratikum. Resultatet kan omöjligen sägas innebära någon egentlig överraskning.

Slutsatsen låter sig underbygga genom ännu en iakttagelse. Bortsett från den i sammanhanget föga aktuella produkten *alecium* (ett slags fiskspad) äro katedratikum och biskopstionde de enda storheter, som i Möns uppöbörd äro åtföljda av siffer- och sortuppgifter. Det är därför troligt, att alla de övriga avgifterna äro »ovissa«, dvs. varierande från år til år och därför omöjliga att förhandsbestämma.

Att identifiera sockenlistans obenämnda gäld med någon av dessa kategorier är sålunda förknippat med svårigheter av principiellt slag.

Oberoende härav har Christiansen kommit fram till ett likartat resultat (s. 57), i det han ger skäl för att talen i fråga måste redovisa en avgift till ärkebiskopen eller påven. Slutligen låter han » – efter megen Overvejelse – Vægtskaalen gaa ned til Fordel for Korstogstienden som den rimeligste Forklaring« (s. 58).

Själv är jag mera benägen att i mark-öre-talen se ett *biskopstionde*, alternativet katedratikum kan ju enligt det föregående svårligen tillerkännas betydelse. Slut-satsen står i bästa överensstämmelse med de båda huvudsummornas innehåll och inbördes placering; de synas i tur och ordning ha hänvisat till sockenlistornas sak-uppgifter.

Tiondematrikeln. Aakjær har från vissa utgångspunkter, som vi något längre fram vilja närmare begrunda (jfr tab. 3, fall 9), kommit fram till, att det från 1 mark själländsk skyldjord, källans *marca terre in censu*, har utgått $\frac{1}{10}$ mark säd i årligt biskopstionde (Korntiende II 184; KVJ not 466). Denna regel kan också formuleras så, att 10 mk skyldjord måste till för att åstadkomma 1 mk säd i sagda slag av tionde. Eftersom Aakjærs resultat har härletts oberoende av sockenlistans angivelser, kan det tjänstgöra som ett kvantitativt test på dessa. En sådan beräkning, grundad på uppgifter från 253 själländska socknar, har redovisats i not 16. Som synes får Aakjærs tes en mycket god bekräftelse där. Jag vill dock inte fästa alltför stort avseende vid den perfekta sifferöverensstämmelsen, eftersom förut-sättningarna ha varit något tänjbara. Men under alla omständigheter kan man med stor bestämdhet hävda, att intet räknemässigt hinder föreligger för att antaga, att mark-öre-talen, såsom Aakjær tänkt sig, ha avsett säd och redovisat de från respektive socknar årligen utgående biskopstiondena.

På grundval av denna sin teori om mark-öre-talen har Aakjær sammanställt en »tiondematrikel«, som enligt hans mening skulle kunna uppväga avsaknaden på Själland av en Falsterlistan motsvarande förteckning (Korntiende I 447, 457f, tab. 1). Betydelsen av en sådan uppställning är uppenbar, men då Aakjær föreställer sig, att han därmed i omvänd ordning skulle ha rekonstruerat den metod, som talens egen tillskyndare har använt, får man nog sätta ett frågetecken i kanten. Här lutar jag närmast åt att ge Christensen rätt, då han kritiserar denna uppfattning (Sognelister 574ff).

Mark-öre-talens pålitlighetsgrad har också varit ett tvisteämne och likaledes den därmed närbesläktade frågan, om Aakjærs tiondematrikel med fördel skulle kunna tjäna bebyggelsestatistikens syften. I ett föregående sammanhang (not 13) ha vi i talföljdens summa konstaterat ett medelfel av 2,2 %, vilket får betraktas såsom klart tillfredsställande. Något sämre men ingalunda helt betydelslös ter sig

16. Den sammanlagda åkerarealen i de socknar, som omfattas av prövningen, är enligt 1682 års uppgifter 348848 tunnland. Detta skulle i skyldjord teoretiskt motsvara 3633,8 mk (1 mk skyldjord = 96 tunnland, Korntiende I 451; KVJ indl *95 m.fl. ställen). Sockenlistans korresponderande marktal är 361,375. Detta betyder, att 1 mk avgift i sockenlistan har genomsnittligt betalats av 10,06 mk skyldjord. Aakjærs värde är 10 mk.

situationen, om vi betrakta de olika häraderna vart och ett för sig, uppskattningsvis kan det här röra sig om ett medelfel på 5–10 %; i så sockenfattiga härader som Lille och Skippinge dock om något mera. Däremot (och detta är också Aakjærs mening, se Korntiende I 449) bör man handhava enstaka sockenuppgifter med stor försiktighet, inte minst sedan man har tagit del av Christensens nyaste utredning i frågan (Falsterlisten 401ff). Sammanfattningsvis torde kunna utsägas, att mark-öre-talen i Aakjærs tappning, förutsatt att vederbörlig hänsyn tas till deras särart, otvivelaktigt ha en stor uppgift att fylla i bebyggelsehistoriska sammanhang.

Biskopstiondenas nedgång. Fortsättningsvis vill jag föra över diskussionen på ett mera konkret plan genom att kommentera de tre tabeller, som Christensen har företett i Sognelister 575f. I den första av dessa anlägger han medvetet Aakjærs synsätt i avsikt att därigenom starkare framhäva vissa antagna brister i dennes teori. Tabellen relaterar socken för socken biskopstiondenas nedgång i Tuse hrd från mark-öre-listans tid till jordebokens egen. Man avläser också mycket riktigt en avsevärd reduktion av biskopstiondet, vilket för häradet som helhet utgör 63 %. Fenomenet är för övrigt inte unikt för Tuse hrd utan kan iakttagas även i andra fall: i en av Aakjær sammanställd grupp av 79 själländska socknar var sålunda den genomsnittliga nedsättningen 68,5 % (Korntiende I 461). Företeelsen är alltså mera allmän och hör därför bättre hemma i ett senare sammanhang. Det som här närmast bör avgöras är vad fog Christensen har för sitt uttalande, att man ser »ingensomhelst overensstemmelse mellem de to talrækker«. Räknar man i absoluta tal är detta också onekligen sant; de från RBJ hämtade uppgifterna äro ju post för post mindre än de från sockenlistan härrörande. Men om man prövar det inre sambandet mellan de båda kolumnernas angivelser, blir resultatet ett annat. Korrelationskoefficienten visar sig sålunda vara 0,54, antydande medelstarkt samband. Saken kan alltså ses från olika synpunkter, själv har jag den uppfattningen, att den av Christensen framdragna omständigheten väl förtjänar att beaktas men inte har den tillräckliga slagkraften för att kunna falsifiera Aakjærs tes.

Christensens båda övriga tabeller äro utförda för Horns och Ods hrdr. Här ställas tiondematrikelns sockenarealer (beräknade i enlighet med Aakjærs förslag) vid sidan av de motsvarande angivelserna för år 1682. Christensen påvisar motsatta tendenser i utvecklingen (i Ods hrd har arealen ökats, i Horns hrd åter minskats) samt pekar på stereotypin hos de ur sockenlistan framkomna talen¹⁷. Han menar, att båda dessa fakta äro besvärande för Aakjærs teori.

Förvisso är det inte heller möjligt att i dessa båda tabeller iakttaga en radvis genomgående överensstämmelse, och det är väl närmast detta, som Christensen vill ha utläst ur sin uppställning. Men om det trots allt skulle finnas ett djupare liggande, mera undanskymt samband, så avgöres jo detta bäst genom en korrela-

17. Denna har emellertid genom det använda uppställningssättet accentuerats något i överkant. Bakom den 15 gånger upprepade angivelsen 1920 döljer sig i själva verket det enkla talet 2. Men det skall villigt erkännas, att det hade varit svårt för nedskrivaren att tydligt redovisa saktäget på något annat sätt.

tionsräkning. Resultatet av en sådan har för Horns hrd blivit $r = 0,72$ och för Ods hrd $r = 0,54$, alltså starkt resp. medelstarkt samband. Också i dessa fall synes det mig som om Aakjærs tolkningsförslag hade hävdad sig väl.

Den av Christensen påtalade olikformiga utvecklingsgången i de båda häraderna är dock en realitet, och då just sådana varandra motverkande omständigheter måste vara ägnade att nedsätta korrelationskoefficienten, har jag för säkerhets skull utfört en kontrollräkning med uppgifterna från Horns och Ods hrdr sammanslagna. Resultatet blev $r = 0,47$, alltså såsom väntat, en märkbar nedgång under båda häradernas separata värden, men långt ifrån så stor, att de slutsatser, som dragits, härigenom skulle råka in i farozonen.

Vid genomgången av Odshärads tabelluppgifter frapperade det mig emellertid, att Fårevejle so., från tidpunkten för sockenlistans tillkomst fram till år 1682 skulle ha ökat sin odlingsareal från 1440 till 3228 tunnland, medan den utanför denna sockens kustområde liggande ön Sejerø skulle ha uppvisat en rakt motsatt tendens och vidkänts en nedgång från 1920 till 705 tunnland. Detta är ju en disproportion av stora mått, och för övrigt är det ju inte heller möjligt att föreställa sig, att Sejerø, vars totala yta är omkring 2500 tunnland, skulle ha haft en odlad areal av 1920 tunnland under medeltiden. En tänkvärd förklaring är, att RBJ:s Sejerø, som i båda listorna I och II har uppförts såsom socken, vid tiden för dessa listors upprättande kunde ha omfattat delar av Fårevejle so. Vore så fallet, skulle en bättre balans i olika avseenden vinnas, och Odshärad uppvisa en väsetligt följsammare attityd i exempelvis korrelationsammanslagning.

Avslutande numerisk undersökning. Konfrontationen med några enskilda häraders uppgifter har inte saknat intresse. Men för att ge bredast möjliga underlag för ett slutligt ställningstagande i huvudfrågan bör granskningen utsträckas till att omfatta hela landsdelen Själland. Det gäller då närmast att utröna graden av samhörighet mellan den större sockenlistans mark-öre-tal och de motsvarande sockenarealernas storlek enligt uppgifter från 1682 års riksomfattande landmätning¹⁸. 253 fall stå till förfogande. Korrelationskoefficienten beräknas till $0,57$ och antyder sålunda medelstarkt samband. Resultatet får med hänsyn till primärmaterialens beskaffenhet betraktas såsom tillfredsställande. Man bör betänka, att de värdeserier, som jämförts, tidsmässigt åtskiljas av ungefärligen ett 400-årsintervall och att bl. a. det krisfyllda 14:e århundradet tillhör detta skede.

Aakjær och Christensen ha ingående ventilerat frågan om det eventuellt berättigade i att vid uppgörandet av den förres tiondematrikel och i andra liknande sammanhang borträkna mensalgodset och övrig tiondefri egendom från skyldjorden (KVJ not 464ff; Korntiende I 455; Fragment 126). På grund av de båda forskarnas oförenliga utgångspunkter utmynnade dock inte diskussionen i några bestämda slutsatser. Men under alla omständigheter måste det vara av intresse att ta reda på i vilken grad de båda synsätten kunna påverka de kvantitativa uträkningsresultaten. Vid härledningen av det nyss funna r -värdet gjorde jag intet av-

18. Henrik Pedersen, Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede, DHT 8R.I (1907), s. 1-63.

drag för frälsegods. Jag har emellertid repeterat uträkningen med den ändringen, att jag dels minskade de uppodlade områdenas yttinnehåll med de motsvarande prästgårdsrevirens, dels bortsåg från alla sådana objekt, som i 1682 års redogörelse hade klassificerats såsom frälsegods. Utan att på något sätt vilja urgöra, att det sålunda reducerade materialet helt skulle täcka den äldre tidens situation, räknade jag med att det i varje fall skulle vara möjligt att på denna väg spåra en eventuellt förekommande tendens. Nu visade det sig emellertid, att den nya korrelationskoefficienten antog precis samma värde som den gamla, nämligen 0,57. Tydligt har den ifrågakvarande korrektionsfaktorns betydelse, åtminstone i räkнемässiga sammanhang, väsentligt överspelats.

Eftersom det ursprungliga meningsutbytet gällde förhållandena i Odshärad, får det anses vara på sin plats att i enlighet med den nya synpunkten omräkna det tidigare redovisade r -värdet för detta distrikt. Här blev det verkligen en ändring, dock endast från 0,54 till 0,55, och alltså alltför obetydlig för att förtjäna beaktande. Såväl här som i huvudfallet kunde man således konstatera, att korrektions inverkan på siffersambanden var praktiskt taget obefintlig.

En knappt märkbar förhöjning av r -värdet har resultatet blivit av de dubbelräkningar, som jag utfört i några fall, där man med skäl har kunnat misstänka, att sockengränserna ha förskjutits.

För att ge bästa möjliga relief åt problemen har jag i den följande tabellariska uppställningen sammanfört de fyra huvudrubrikerna två och två och i varje särskilt fall bestämt det motsvarande r -värdet.

Mark-öre-tal/Plogtal	$r = 0,33$
Mark-öre-tal/Totalareal 1682	0,57
Mark-öre-tal/Prästgårdsareal 1682	0,36
Plogtal/Totalareal 1682	0,24
Plogtal/Prästgårdsareal 1682	0,79
Totalareal 1682/Prästgårdsareal 1682	0,33

Fyra av tabellresultaten ha tidigare anförts i texten, de båda övriga ha härletts på ett likartat sätt. Man utläser direkt, att mark-öre-talens bindning vid totalarealen är medelstark, vid prästgårdsarealen svag, plogtalens åter mycket svag resp. mycket stark.

Undersökningen såsom helhet synes mig ha klart bekräftat, att Aakjær på ett riktigt sätt har tolkat såväl mark-öre-talen som plogtalerna i sockenlistan II. De för-ra utgöra biskopstionde, *decima episcopalis*, de senare åter åsyfta den till präster-nas underhåll anslagna egendomen, *mensa pastoris*.

Aakjærs regelsystem

Utsäde och sädesland. Först några definitioner. Med *totalt utsäde* avser jag den utsädesmängd, som under 1 år krävdes för att beså ett bestämt område, för-

utsatt att hela den repade arealen utnyttjades. Då detta självfallet var svårt att realisera i praktiken, får den nämnda utsädesformen främst uppfattas såsom en rent teoretisk kvantitet. Det *årliga utsädet* låter sig härleda ur det totala; man tillfogar en nedsättande, av rotationen beroende faktor, $\frac{1}{2}$ för tvåvångsbruk, $\frac{2}{3}$ för trevångsbruk osv. Blott vid allsädesbruk var det totala och det årliga utsädet i princip ett och samma begrepp.

Den språkliga förbistringen har, när det gäller dessa termer, firat stora triumfer. Det totala utsädet har kallats för det absoluta, det största möjliga eller för fullutsädet; det årliga har ofta betecknats som det faktiska, det verkliga eller som driftsutsädet. Det vanligaste av dessa uttryck, det »årliga« utsädet, är samtidigt också det sämsta och bör enligt min mening helt utmönstras ur vokabulären, fullutsädet är ju i viss mening också årligt. Absolut förkastligt är, såsom stundom förekommer, att rent allmänt tala om utsäde utan åtföljande bestämning. Vi komma inom kort att möta exempel av denna art.

Den tidsriktiga latinska formen för mark sädesland är *marca terre in semine*. Alla ha varit överens om att ett sådant markland har krävt 1 mk säd i teoretiskt årligt utsäde och att den allmänt brukade termen *annona* främst har åsyftat *bjugg*.

Den viktiga frågan, om de själländska utsädesangivelserna ha refererat till det årliga eller till det totala utsädet har ännu inte fått sitt definitiva svar, forskarna äro alltjämt oeniga. Aakjær har hårt drivit den sist nämnda linjen, jag citerar ur hans skrift *Plov og Havne* (262): »Der kan næppe være Tvivl om, at denne Udsæd er Udsæden paa det samlede Areal, den Udsæd, som det vilde kunne tage, dersom hele Arealet besaaedes, ikke kun den aarligt besaaede Del af Arealet. Paa Grund af de skiftende Driftsformer og Jordens vekslende Godhed, var det aarligt besaaede Areal ofte meget vekslende, og det var derfor særdeles vanskeligt at beregne dets Størrelse i de forskellige Byer. Derimod kendte Middelalderen særdeles vel til Landmaaling (Rebning) med Reb og Maalestang at udmaale Stykker, der var passende til en vis Udsædsmængde.« Uttalandet avser Århusområdet men har principiell innebörd. Se i detta sammanhang också KVJ indl *105ff.

De ideella relationerna. Den närmaste uppgiften blir att granska några av de förutsättningar, som Aakjær har lagt till grund för sin teori, samt de slutsatser, som han därur dragit. Situationen är ganska invecklad, och det är lätt att gå vilse i tankebanorna. För att i görligaste mån undvika detta har jag i den följande översikten tillämpat en uppställningsmetod, som något påminner om dem, som Rasmussen brukar använda (I passim; Mål 16f), och som synes mig erbjuda klara fördelar.

Tabell 1. Följande ideella relationer härröra från Svend Aakjær. De ha efter någon omformning, som inte påverkat deras innehåll, sammanförts till ett system.

-
1. landgillet = fullutsädet (A 446).
  2. landgillet = $\frac{1}{3}$ · fullt höstutbyte (A 446).
  3. fullt höstutbyte = 3 · fullutsädet [1,2] (A 447).
  4. tiondet = $\frac{1}{10}$ · fullt höstutbyte (A 447; B 77).
  5. biskopstiondet = $\frac{1}{3}$ · tiondet (A 447).
  6. biskopstiondet = $\frac{1}{20}$ · fullutsädet (B 77, not. 4).
  7. biskopstiondet = $\frac{1}{60}$ · fullt höstutbyte [3,6].
  8. 1 mk skyldjord = 2 mk sädesland (A 450f etc.).
- A = Korntiende I; B = Kirkeafgift. En symbol som [1,2] betyder, att det samband, där den står, är en logisk konsekvens av innehållet, i angivet fall av 1 och 2.
-

Tabellens uppgifter avse Själland och tänkas referera till ett bestämt skördeår. Till grund för relationerna ligga uttalanden och ställningstaganden av Aakjær. Fallet 3 är den kända regeln om 3 fold. Denna brukar vanligen formuleras så, att den verkliga avgrödan sättes lika med 3 gånger det verkliga utsädet, men ingenting hindrar, att man i båda fallen rör sig med de totala storheterna. Att Aakjær har åsyftat dessa, även när det gäller avgifterna, framgår av att han i 3 använder uttryckssättet »det fulde høstudbytte«. Också i 1 har han det vidgade begreppet i tankarna men nöjer sig här med att tala om »afgrøden«. I fallet 6, där han har skrivit endast »Tienden«, är det av sammanhanget fullt tydligt, att »Bispetienden« är avsett (jfr Runquist 3 750, not 4).

Fallet 7 har inte uttryckligen formulerats av Aakjær men är såsom synes en direkt följd av 3 och 6. Lika otvetydigt framgår det ur 5 och 7, att tiondet är $\frac{1}{20}$ av det fulla höstutbytet. Till de ovan anförda åtta relationerna kan alltså fogas:

$$4'. \text{tiondet} = \frac{1}{20} \cdot \text{fullt höstutbyte [5,7]}.$$

Det framträder sålunda klart, att en svår inre motsägelse vidlåder det Aakjærska systemet. De båda sambanden 4 och 4' äro ju som synes motstridiga. Och det rör sig inte om någon bagatell utan om fulla 100 %.

Kritik och rekonstruktion. Frågan är nu, om man på något sätt, som inte ödelägger hela systemet, kan rätta till den konstaterade felaktigheten. Vid reglerna 1, 2 och 5 har Aakjær fäst alldeles för stor vikt för att någon av dem lämpligen skulle kunna rubbas, nr 8 påverkar ej de föregående, 3 och 7 äro konsekvenssamband, 3 har dessutom ett betydande egenvärde. Kvar blir nr 6.

Den påkallade ändringen i nr 6 är entydig, koefficienten $\frac{1}{20}$ måste utbytas mot $\frac{1}{10}$. Detta drar med sig i följdrelationen nr 7, att $\frac{1}{60}$ där måste ersättas med $\frac{1}{30}$. Jag kallar de ändrade sambanden för 6' och 7'.

$$6'. \text{biskopstiondet} = \frac{1}{10} \cdot \text{fullutsädet.}$$

$$7'. \text{biskopstiondet} = \frac{1}{30} \cdot \text{fullt höstutbyte.}$$

Kombineras 5 och 7', fås 4.

I och med att sambanden 6 og 7 ha ersatts med 6' och 7', har formelsystemet befriats från den inre motsägelsen. Men alltjämt kunna allvarliga anmärkningar riktas mot detsamma. Inte minst gäller detta relationen nr 4, som direkt strider mot den vedertagna uppfattningen om tiondets natur. Tiondet och i följd härav också biskopstiondet, borde ju ha räknats på det höstutbyte, som *verkligen* förekom, eller som åtminstone *kunde väntas* förekomma, och inte på den, i normala fall rent *fiktiva* avkastning, som Aakjær har kallat »det fulde høstudbytte« (se ovan). Aakjærs motivering för att denna teoretiska storhet skulle sökas i sinnesvärlden var, att man då kunde »regne med at Biskoppen var paa den sikre Side« (KVJ not 463). Detta skall inte bestridas, men säkerhetsmarginalen, som vid ett tvåvångsbruk skulle gå upp till inte mindre än 100 %, förefaller dock att vara litet för grovt tilltagen för att förklaringen skall verka trolig.

En ännu eftertryckligare och i själva verket helt nedgörande kritik kan emellertid riktas mot det ovanstående sambandet 2. Allmänt erkänt är, att tvåvångsbruket var en förekommande driftsform för jordbruket vid tiden för RBJ. I ett tvåvångsbruk var, från principiell synpunkt sett, det verkliga höstutbytet lika med det fulla höstutbytets hälft. Relationen 2 skulle alltså i detta speciella fall kunna skrivas på följande sätt:

$$2'. \text{ landgillet} = \frac{2}{3} \cdot \text{faktiskt höstutbyte (tvåvångsbruk)}.$$

Två tredjedelar av det verkliga höstutbytet skulle således ha avgått i skatt, medan den återstående tredjedelen ju måste (enligt regeln om 3 fold) ha tagits i anspråk såsom utsäde för nästa års skörd. Orimligheten i en sådan hushållning är så uppenbar, att varje kommentar är överflödigt.

Mycket tydligt är således, att regeln nr 2 är helt oanvändbar i fall av tvåvångsbruk, men givetvis böra även andra möjligheter granskas. Jag väljer trevångsbruk och allsadesbruk men behåller i allt övrigt förutsättningarna. Resultatet blir, att i det första fallet $\frac{1}{6}$ och i det andra $\frac{1}{3}$ kommer att stå kvar för bondens egen räkning.

Utslaget är mycket märkligt. Från odlarens synpunkt skulle således allsadesbruket löna sig bäst. Men skulle han vid sidan av sin besädda areal ha haft ett område, som vore utlagt till gräsning, så finge han betala en dryg skatt för detta. I värsta fall, om äng och åker råkade vara lika stora, utebleve förtjänsten helt.

Den omdiskuterade relationen 2 har på ett övertygande sätt kunnat drivas in absurdum. Skall den överhuvudtaget bibehållas, måste den undergå en radikal förändring.

Den Aakjærska tankebyggnaden har genom det sagda till viss del raserats. Men dessbättre har den inte helt spelat ut sin roll. Sedan det huvudfel, som vidlåder hela konstruktionen, väl har eliminerats, kan systemet rekonstrueras och framträder därefter utan vank eller brist. Aakjærs misstag var, att han alltigenom kalkylerade med de totala storheterna, fullt utsäde, fullt höstutbyte; ersättas dessa

med de motsvarande *verkliga* kvantiteterna, kommer hela frågan in i ett nytt och riktigare läge.

Inbrytningen kan ske på olika sätt men slutresultatet blir under alla omständigheter detsamma. Det redovisas i tabell 2.

Det reviderade och utvidgade formelsystemet. Jag inleder med några ord rörande terminologien. Det av Aakjær introducerade uttrycket »fullt höstutbyte« har ingen mission att fulla i fortsättningen utan kan saklöst utgå. I konsekvens härmed låta vi den enkla beteckningen »höstutbyte« alltid avse den verkliga avkastningen. Aakjærs begrepp »landgille« vill jag av skäl, som ha anförts i Runquist 1 (s. 416), ersätta med »totalavgift«, här vanligen förkortat till »avgift«. Den i mitt tycke mindre lyckade sammanställningen »årligt utsäde« undviktes.

Tabell 2. De i tabell 1 anförda reglerna med de i texten närmare beskrivna ändringarna.

-
1. avgiften = driftsutsädet [2,3].
  2. avgiften = $\frac{1}{3}$ · höstutbytet (jfr A 446).
  3. höstutbytet = 3 · driftsutsädet (regeln om 3 fold).
  4. tiondet = $\frac{1}{10}$ · höstutbytet (tiondeprincipen).
  5. biskopstiondet = $\frac{1}{3}$ · tiondet (A 447).
  6. biskopstiondet = $\frac{1}{10}$ · driftsutsädet [3,7].
  7. biskopstiondet = $\frac{1}{30}$ · höstutbytet [4,5].
  8. 1 mk skyldjord = 2 mk sädesland (A 450f etc.).
- A = Korntiende I.
-

Reglerna 1, 6 och 7 äro följsamband, 5 och 8 ha hämtats från den tidigare uppställningen. Detta sista gäller också i princip nr 3, även om skrivsättet har modifierats. Det nya ligger alltså i relationerna 2 och 4, där det i högerleden redovisade höstutbytet har nedskrivits från »fullt« till »faktiskt«. Härigenom ha, samtidigt som det logiska underlaget säkrats, avgifterna kunnat nedbringas till en rimlig nivå. Och vad särskilt bör understrykas, utlagan har uppfattats såsom en fast del av höstutbytet och härigenom gjorts oberoende av den driftsform, som tillämpats. Denna, låt mig säga, högst nödvändiga egenskap utmärkte ju inte den tidigare uppställningen. Nu gäller i samtliga fall en teoretisk tredelningsprincip: $\frac{1}{3}$ av avrödan går till myndigheten, $\frac{1}{3}$ till nytt utsäde och $\frac{1}{3}$ till brukaren för eget behov. Vilka synpunkter man än vill lägga på detta resultat, så måste man erkänna, att det är att föredraga framför det tidigare, i tvåvängsfallet gällande, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$, 0.

Förteckningen i tabell 2 kan högst väsentligt utvidgas. Men eftersom praktiskt taget alla önskvärda nytillskott anknyta till antingen marken skyldjord eller marken sädesland, sammanföras de med fördel i en ny tabell, som då kan göras avsevärt enkel.

Tabell 3. Utökning av tabell 2 med nya regler.

	1 mk skyldjord.	1 mk sädesland.
<i>biskopstionde</i>	9. $\frac{1}{10}$ mk*	15. $\frac{1}{20}$ mk [8,9]
<i>tionde</i>	10. $\frac{3}{10}$ mk [5,9]	16. $\frac{3}{20}$ mk [8,10]
<i>höstutbyte</i>	11. 3 mk [7,9]	17. $\frac{3}{2}$ mk [8,11]
<i>avgift</i>	12. 1 mk [2,11]	18. $\frac{1}{2}$ mk [8,12]
<i>driftsutsäde</i>	13. 1 mk [1,12]	19. $\frac{1}{2}$ mk [8,13]
<i>fullutsäde</i>	14. 2 mk [8,20]	20. 1 mk**

*Korntiende II 184; **Korntiende I 466, tab. 3 (ungefärligt samband).

Tabellens meddelanden torde kunna uppfattas, trots att predikatsformerna (betalat, krävt etc.) ha utelämnats (t.ex. fall 9: biskopstiondet från 1 mk skyldjord har utgått med $\frac{1}{10}$ mk). Alla förekommande mk-avgifter ha avsett säd (annona). I varje särskilt fall har högst *en* hänvisning till tidigare anförda relationer medtagits, även om flera varit möjliga. Det framgår ur tabellens skrivsätt, att det endast är sambanden 9 och 20, vilka tillsammans representera det nya elementet där. Båda kunna dock tillerkännas ett visst stöd i Aakjærs produktion.

Kommentar till grundrelationerna. Av de 20 ideella regler, som ha uppförts i tabellerna 2 och 3, äro 13 st. endast konsekvenssamband; grundrelationernas antal är alltså 7. Av dessa sistnämnda äro nr 4 och nr 5, som beröra sädestiondets storlek och biskopens andel därav, allmänt erkända och behöva inte dryftas här. Återstå alltså för närmare granskning reglerna 2, 3, 8, 9 och 20, vilken undersökning får bli det föreliggande avsnittets huvuduppgift.

N:r 2. Denna regel, som utsäger, att avgiften är $\frac{1}{3}$ av det faktiska höstutbytet, fordrar ingen längre kommentar. Uppfattningen, som främst Aakjær har gjort sig till tolk för, är i stort sett grundad på uttalanden i Ribe Oldemoder (Korntiende I 446; KVJ indl *134), ur vilken källa han bl.a. citerar uttrycken *tercia de annona*, *tercia pars annone* (2 ggr) och *terciam* (i årlig avgift). Även Rasmussen har nått fram till samma slutsats, evad det gäller vissa fästegods på Jylland (Rasmussen II 81). Se vidare Christensen 464, 465, anm. 1.

N:r 3. Regeln om 3 fold. Denna regel uttalar, att man för den tid det här gäller, har betraktat 3 gånger driftsutsädet såsom ett normalt höstutbyte. Tesen, vars främsta förespråkare har varit Svend Aakjær (KVJ passim, se spec. not 463f), har vunnit stor anslutning bland forskarna, även om man bland dem har kunnat spåra en mera förbehållsam attityd. Bland de ifrågakommande auktorerna utpe-

kar jag särskilt Rhamm (325; med hänvisning till Georg Hanssen, Kiel), Christensen (465) och Gissel (94; här avhandlas bl.a. engelskt siffermaterial).

Inför en dansk läsekrets kanske det kan vara på sin plats att i detta sammanhang också peka på en svensk insats, nämligen Albert Sandklefs ambitiösa utredningar om jordbrukets avkastning i Sverige och Danmark under äldre tid¹⁹.

Sandklefs undersökningar ha särskilt tagit sikte på landskapet Halland och annan »gammal dansk mark«. Han har själv arbetat på fältet och utfört odling under omständigheter, som liknade 1600- och 1700-talets så mycket som möjligt, och med användande av oförädlat utsäde. Jorden hade de senaste 70 åren varit utlagd till betesmark och aldrig mottagit konstgödsel. Första försöksåret, 1954, blev foldtalet 3,2 och har sedan ständigt legat nära detta värde (jfr. Hallands jordbruk 196).

Ur Hallands bönder citerar jag följande: »Allt talar för en avkastning av högst 3:1 vid här ifrågavarande tid, alltså 1645, i Halland.« (536), och vidare: »Jfr härmed Aakjærs väl grundade siffra, 3:1, för 1200-talets senare del i Ribe.« (535). Framställningen i Hallands jordbruk avslutas med: »Resultaten synas ge de kamerala akterna rätt.« (197).

Det foldtal, som sökes, är givetvis inte det faktiska, som ju varierar med tid och rum och sålunda inte, ej ens i form av ett uträknat medeltal, låter sig fångas, utan i stället ett av den kamerala myndigheten introducerat beräkningstal, vilket efter allt att döma har varit exakt 3.

Ur formlerna 2 och 3 följer 1. som utsäger, att avgiften = driftsutsädet. De böra alla uppfattas såsom approximativa samband. Eftersom de delvis grunda sig på uppgifter i Ribe Oldemoder, få vi i första hand räkna med att de ha haft betydelse under 1200-talets senare hälft. Men det var just under detta skede som RBJ:s sockenlistor böra ha kommit till.

N:r 20. Det själländska sädeslandets definition. Det finns anledning till att giva relationen 20 en viss förtur. Den förknippar 1 mk sädesland i ideell mening med 1 mk säd i fullutsäde. I själva verket kan och bör detta samband uppfattas såsom den helt konsekventa och med all säkerhet också ursprungliga definitionen på 1 mk sädesland. Så kallades alltså ett jordområde, som, om det besåddes fullständigt, årligen kunde mottaga 1 mk säd. Analogt var 1 öre (örtug, tunna, pund, skäppa) sädesland den areal, som på motsvarande sätt korresponderade mot 1 öre (örtug, tunna, pund, skäppa) säd. Att det *totala* utsädet har varit avsett framgår bl.a. därav, att sädeslandet, av källornas redovisning att döma, ständigt ger intryck av att vara ett, av den årliga konjunkturen oberoende, fixt jordmått.

Det textmaterial, som lämpar sig för kontroll av regeln nr 20, är skäligen margert. Aakjær har dock ur RBJ, KVJ och ÅB lyckats framdraga $12 + 1 + 1 = 14$

19. A. Sandklef. Hallands bönder. särtryck ur Hallands historia I (Halmstad 1954): Hallands jordbruk 1656–1900. särtryck ur Hallands historia II (Halmstad 1956): Primitiv sädesodling – ett experiment. Varbergs Museum årsbok 1955. s. 57: Primitiv sädesodling i Halland. Skåne och Västergötland. *ibid.* 1958. s. 32ff.

fall, där ett samband har kunnat utläsas mellan den själländska örtugen utsäde och det motsvarande sädeslandets storlek år 1682 (Korntiende I 462–466).

I första hand räknar jag med att samtliga hithörande utsädesuppgifter avse de totala åkerarealerna och drar därav slutsatsen, att 2496 td (2 gånger källans 1248 örtugar) ha korresponderat mot ett sentida odlingsområde på 2854 td land (466). Detta synes mig vara en acceptabel bekräftelse på regeln och visar sig motsvara en ökning på c:a 14 % under det här avsedda 300-åriga tidsintervallet. Värdet är väl något högre än man från början kunde ha väntat sig, men om man iakttag-er, att uppgifterna från Starreklint, Favrbø och Svenstrup äro i underkant enligt källan, måste slutsatsen bli, att den föreliggande överensstämmelsen är fullt acceptabel²⁰.

Vill man, så kan man säkert uppfatta innehållet i relationen 20 såsom ett axiom, vilket också torde ha varit den dominerande inställningen hos forskarna.

N:r 9. Biskopstiondets storlek. Denna viktiga regel ha vi tidigare stiftat bekant-skap med i samband med Aakjærs tiondematrikel (s. 18 ovan). Där utsäges, att från 1 mk själländsk skyldjord årligen utgick $\frac{1}{10}$ mk säd i biskopstionde. I denna fråga vill jag i första hand hänvisa till Aakjærs egen argumentation i not 463–466 (se även Korntiende II 184), i andra hand till den i not 16 ovan utförda beräk-ningen. Slutligen kan ett indirekt stöd för tankegången vinnas, i det vi indraga ÅB i diskussionen. Poul Rasmussen, den erkänt främste uttolkaren av denna ur-kund, har nämligen med utgångspunkt från denna källa sammanfattningsvis fram-hållit, att den från 1 mark guld jord årligen utgående avgiften har varit »för Land-gildens Nedsættelse 1 eller godt og vel 1 Øre Korn og efter Landgildens Nedsæt-telse 1 eller godt og vel 1 Ørtug Korn« (Guldtal 220). Såsom framgår av beräkningen i not 21 nedan, är första delen av Rasmussens uttalande i det närmaste likvärdigt med innehållet i relationen 12. Man konstaterar vidare utan större svårighet, att sambandet nr 9 är en direkt konsekvens av 2 och 7 i tab. 2 och 12 i tab. 3. Sedan nr 12 sålunda har fått ett opåräknat stöd genom de parallella företeelserna på Jyl-land samt 2 och 7 redan tidigare ha godtagits, skulle följaktligen beviskedjan vara slutet. Allt som allt kunna vi väl anse, att regeln nr 9 har fått en nöjaktig bekräf-telse.

N:r 8. Skyldjord och sädesland. Det återstår nu endast att behandla den bety-delsesfulla relation, som med giltighet för Själland uttalar, att 1 mk skyldjord, *una marca terre in censu*, är i princip dubbelt så stor som 1 mk sädesland, *una*

20. I Runquist 3 730 har jag i ett liknande fall räknat med 10 procents ökning; jfr även uttalandet i exkursen nedan (46).

21. Den själländska motsvarigheten till en »liten« mkg jord på Jylland är 1 öre skyldjord (Aakjær KVJ passim; Runquist 1 426f; Mål 40). Om man med ledning av detta (teoretiska) samband överskri-ver Rasmussens tes till att gälla Själland i stället för Jylland, skulle den i sin nya formulering ut-säga, att »den från 1 mk skyldjord årligen utgående avgiften före landgilletts nedsättning vore 1 eller godt och vel 1 mark säd«. Bortse vi ifrån den med ordet »eller« inledda alternativa bestäm-ningen, som i så opreciserade sammanhang som det här gäller, saknar större betydelse, ha vi på så sätt nått fram till det exakta innehållet i relationen i 2.

marca terre in semine. Aakjær, som vid upprepade tillfällen har tagit ställning till detta problem, har vanligen delat upp det i två, i det han sätter 1 mk skyldjord = 96 td land och 1 mk sädesland = 48 td land, eller vilket är detsamma, de motsvarande örtugsländen till 4 resp. 2 td land. Resultaten av beräkningarna har han sammanfattat i Korntiende I 462–466, tab. 3. Antalet där anförda källställen är 95, av vilka 81 referera till skyldjorden och 14 (de i N:r 20 omtalade) till sädeslandet. Vid uträkningen av tunnlandstalen har han byggt på 1682 års arealuppgifter.

De framräknade genomsnitten voro 4,34 td land för 1 örtug skyldjord och 2,287 td land för 1 örtug sädesland. Kvoten mellan dessa båda storheter är 1,90, vilket tal understiger det teoretiska värdet $\frac{96}{48} = 2$ med precis 5 %, en med hänsyn till omständigheterna föga alarmerande avvikelser.

Gissel synes ha accepterat Aakjærs beräkning av skyldörtugen men menar, att dennes bestämning av sädesörtugen vilar på ett alltför tunt material. Själv kommer han i detta sista fall upp till ett genomsnitt av omkring 3 td land på grundval av, som han säger, de få säkra exemplen (Bol og By 12, not 41). Av de från äldre medeltid härrörande exemplen känner jag endast de under N:r 20 anförda, av Aakjær hopsamlade 14 källställena. Här svänger sädesörtugen mellan ytterlighetsvärdena 1,2 och 3,7 td land med, såsom nämndes, ett medeltal av c:a 2,3 td land.

Av Aakjærs båda teoretiska angivelser, 4 resp. 2 td land, är det tydligen den sistnämnda, som förefaller att vara löst grundad och i behov av stöd. Det kan då vara skäl att påminna om, att det inom sädesmättet gällande indelningsschemat även är tillämpligt inom landmättet, och detta hela skalan igenom, från mark till skäppa (jfr. kommentaren till N:r 20). Ungefär vid tiden för RBJ gällde emellertid inom sädesmättet, att 1 örtug = 2 td²², och överflyttas detta samband oförändrat till landmättet, fås 1 örtug (sädes)land = 2 td land, vilket just är Aakjærs delhypotes, som således på denna väg har tillvunnit sig en ganska god bekräftelse.

Det högsta av Aakjærs båda uträknade genomsnittsvärden, 4,34 td, får anses vara tämligen välbestämt; för att göra det mera representativt för RBJ:s tid reducera vi det med 10 % och få 3,91 td. Dela vi slutligen detta tunntal med 2, få vi såsom uttryck för sädeslandets teoretiska storlek 1,95 td, återigen i omedelbar närhet av det eftersträfvade värdet, som var 2 td jämnt.

I och med att det logiska underlaget för det uppställda formelsystemet nu har granskats, har en fastare grundval för detsamma skapats. På kreditsidan torde också kunna skrivas, att de viktigaste reglerna med fördel ha prövats i ett stort antal olika sammanhang. Åtskilliga av dem ha genom definition eller av annan orsak en absolut innebörd, medan åter andra vila på ett statistiskt underlag och därför tillhandahålla material för slutsatser av begränsat slag.

Reglernas tillämpningsområde och tillförlitlighetsgrad. Till utform-

22. Att man inom det själländska mätområdet räknade 48 td på 1 mk säd (bjugg) vid det ifrågakommande tillfället är allmänt vitsordat, se t.ex. Erslev 18: Maal 210f; Rymdmått 31.

ningen av det ideella regelsystem, som vi just betraktat, och som i så hög grad bär Aakjærs signatur, ha de avgörande bidragen hämtats ur Ribe Oldemoder och ur Århusboken; viss kontakt har också etablerats med innehållet i RBJ:s sockenlista II. Ur denna sammanställning bör man kunna sluta, att sambanden tidsmässigt höra hemma under 1200-talets sista och/eller 1300-talets första decennier. Att de alltifrån början ha varit inriktade på området Själland-Mön kan inte heller ha undgått läsarens uppmärksamhet.

Erfarenheten har sagt mig, att man vid de flesta noggrannhetsbestämningar i hithörande sammanhang har att räkna med ett medelfel på omkring 5–10 %. Allt synes mig tala för, att så också har varit fallet denna gång. Dock med undantag för relationen nr 8 (om skyldjord och sädesland) plus dennas sex följsamband (14–19), där medelavvikelsen torde röra sig om en 10–15 %. (Såsom förut nämnts skall foldtalet i nr 3 ges en formell innebörd och kan därför inte säkerhetsprövas.) De anförda medelfelen referera till *genomsnittet*, ej till de enskilda talvärdena, som inte medgiva en bestämning av detta slag.

En kritisk röst. Ehuru såväl Aakjær som jag har satt avgiften (med Aakjærs terminologi »landgillet») lika med utsädet, är skillnaden i uppfattning fundamental, i det Aakjær med den förstnämnda termen avser fullutsädet (tab. 1, nr 1), jag åter driftsutsädet (tab. 2, nr 1). Min uppfattning har jag kungjort redan 1952 och närmare bestämt i en uppsats i *Historisk Tidsskrift* (11R.III 750ff). Jag citerar härur: »Underlaget för den själländska skyldtaxationen har således icke, såsom man hittills trott, varit hela fullutsädet, utan i stället halva detta utsäde.»²³ ... »Den av åtskilliga forskare understödda uppfattningen om att avgiften skulle ha varit lika stor som hela fullutsädet, förefaller mig att vara tämligen orimlig. I varje fall är det lätt att genom ett exempel visa, att ett sådant antagande icke låter sig förena med tanken på att ett jordbruk kunnat vara. låt oss säga till hälften uppodlat. Vi föreställa oss att så har varit fallet beträffande ett område om 2 öre själländskt sädesland. Fullutsädet har då varit 2 öre (korn), det faktiska utsädet 1 öre och det normala höstutbytet (3 fold) 3 öre. Av detta sistnämnda måste bonden lägga undan 1 öre till utsäde för nästa års skörd, varefter återstoden, 2 öre, precis skulle räcka till för att betala avgiften, därest denna uppginge till fullutsädets belopp. Intet skulle sålunda bli över för jordbrukarens eget behov. Hur kan man inför ett dylikt utslag förklara tvåvångsbruket?» (a. a. 753f). Med »korn» menar jag här bjugg. (Jfr kommentaren till relationen 2', s. 24 ovan.)

Detta räkneexempel har uppfordrat Gissel till ett genmäle, varur jag citerar (ett antal noter utelämnade): »Runquists formodning, at fæstebøndernes årlige afgift har vexlet med høstudbyttet, er muligvis rigtig; men adskillige forskeres »urimelige« opfattelse, at afgiften skulle have været lige så stor som den fulde ud-sæd, støttes unægtelig af de foreliggende eksempler fra 16. århundrede på 100 %

23. Aakjær har till stöd för sin åsikt åberopat uttalanden av flera framstående forskare (Korntiende I 446). Såvitt jag kan bedöma, har emellertid *ingen* av dessa direkt ut sagt, att landgillet skulle ha varit lika stort som *fullutsädet*; man har undantagslöst talat om enbart »utsäde» och därvid efter allt att döma avsett det faktiska.

skyldsætning af jord i enkelte vange; Runquist holder sig sikkert her for strengt til princippet om 3 fold, og hans teori er ikke, som han mener, nødvendig til at forklare forholdene under tovangsbruget.« (Gissel 296).

Argumenteringen är undanlidande. Av det ovan sagda framgår, att förutsättningarna för den dragna slutsatsen voro: avgift = fullutsäde; tvåvångsbruk (eller därmed jämställd driftsform); 3 fold. Upphäves endera av dessa tre förutsättningar, undanryckes grunden för slutsatsen. Gissel har valt att se bort från förutsättningen om 3 fold, och det skall villigt erkännas, att om man ersätter 3 med förslagsvis 5 eller 6, så blir det hela inte längre så orimligt. Men det var ju inte detta saken gällde. Dessutom har jag svårt för att tro, att Gissel verkligen avser, att man för den tid, som här åsyftas, rätteligen bör kalkylera med så höga normalfoldtal som de nämnda.

Därmed kunde frågan vara bragt ur världen, men vid närmare eftertanke har jag kommit fram till uppfattningen, att Gissel med sitt uttalande troligen menar någonting helt annat än vad jag från början trodde. Det inrymmer efter ordalydelsen en rekommendation till mig att »inte hålla mig så strängt till principen om 3 fold«, alltså, och detta är av vikt att lägga märke till. *inte* en anmaning att höja eller sänka foldtalet. Jag föreställer mig därför, att det riktar sin udd mot själva *principen* som sådan. Uttalandet skulle alltså kunna botten i ett allmänt misstroende mot de ideella relationerna. Är diagnosen rätt ställd, så har yttrandet fått en extra dimension, som gör det förtjänt av en ingående uppmärksamhet. För ögonblicket nöjer jag mig emellertid med att för alla eventualiteters skull fastslå, att de ifrågavarande relationerna inte få uppfattas såsom aritmetiskt fixerade samband utan i stället för vad de definitionsmässigt äro, nämligen statistiska hjälpmedel.

Komplettering av regelsystemet. Exemplifikationer

Giltighetsområdets utvidgning i tiden. Enligt det föregående är formel-systemets giltighetsområde ett smalt tidsintervall, omfattande de närmaste decennierna före och efter år 1300. Man kan då fråga sig, om det är möjligt att genom modifikation av vissa regler vidga tillämpningsområdet i tiden, så att detta kommer att omspänna även uppgifterna i KVJ och RBJ:s huvuddel. Detta måste i första hand gälla utvecklingen av avgifterna, där vi bl.a. kunna peka på den kraftiga nedgången under åren omkring 1330 (Christensen passim). Men inte heller valdemarstidens avgifter följa schemat strikt.

Roskildeboken. Vi vända oss först till RBJ. Ur Erslevs sammanställning över jordinnehav och avgifter i denna källa framgår, att 3705 örtug annona ha influtit från 5689 örtug skyldjord (Erslev 139). Medelvärde blir 0,65 öre säd (bjugg) per 1 öre skyldjord. Detta Erslevs värde har jag på statistisk väg säkerhetsbestämt och fått resultatet $(0,65 \pm 0,013)$ öre. Att medelfelet har blivit så litet har sin grund i det stora antalet undersökta fall, 734 stycken. Som synes kommer talet 0,65 i ome-

delbar närhet av det lätthanterliga värdet $\frac{2}{3}$, som i avkortat decimalbråk blit 0,67. För den tid det här gäller finns det sålunda anledning till att formulera om relationen 12 och som resultat härav även relationen 18 på följande sätt:

12'. 1 mk skyldjord betalar årligen $\frac{2}{3}$ mk säd (RBJ).

18'. 1 mk sädesland betalar årligen $\frac{1}{3}$ mk säd [8, 12'] (").

Eftersom nr 8, på vilken 18' bygger, är relativt osäker, gäller detta även följdrelationen. Se vidare Runquist 3 753.

Kung Valdemars jordebok. I detta fall äro följande fem förutsättningar av betydelse:

21. 1 mk skyldjord betalar årligen 3,2 mks (I 420) (KVJ).

22. 1 mk bjuigg taxeras till 5 mks (II 193; IV 31) (").

8'. 1 mk skyldjord = 2,4 mk sädesland (III 522) (").

12". 1 mk skyldjord betalar årligen 0,64 mk säd [21,22] (").

18". 1 mk sädesland betalar årligen $\frac{4}{15}$ mk säd [8', 12"] (").

I = Runquist 1; *II* = Bolin; *III* = Runquist 2; *IV* = Rymdmätt.

Rekommendabelt är att uppfatta 12' och 12" såsom identiska. Anmärkas kan, att av de 734 nyssnämnda fall, som Erslev har redovisat, inte mindre än 386 eller 52,6 % ha motsvarat $\frac{2}{3}$ skyld (Erslev 139, tab.).

Av de grundläggande förutsättningarna 21, 22 och 8' är nr 22 ett nyckelsamband, som förtjänar sitt eget kapitel, medan jag beträffande de båda övriga låter de anförda referenserna vara nog.

Bjuiggtaxan i KVJ. När Sture Bolin i sin 1929 publicerade skrift om KVJ:s Halandslista satte 1 mk bjuigg = 5 mks, skapade han förvirring i forskarleden. Dittills hade man nämligen allmänt föreställt sig, att bjuiggmarken skulle ha haft ett värde av endast 2 mks, och till stöd för denna åsikt åberopat vissa senare uppgifter ur bl. a. RBJ. Som exempel på obenägheten att acceptera Bolins tankegångar anför jag följande brottstycke ur ett uttalande av Aakjær 1941: »Det maa sikkert anses for betænkeligt, alene paa dette Grundlag at formode, at der skulde have været en anden Takst for Mark Byg end for Mark Havre; men det kan vistnok ikke benægtes, at Bolin ved denne Formodning har kunnet faa Herredssummen for Faurås Herred til at stemme, hvad der ikke er lykkedes for andre. — Langt flere Forhold i Kong Valdemars Jordebog lader sig dog forklare ud fra Formodningen om, at Taksten for 1 Mark Korn var 2 Mark Sølv.» (Plov 254).

Bolins bjuiggtaxa har, vilket kanske är naturligt, vunnit mera uppskattning från svensk sida än från dansk. Men oberoende av den ståndpunkt, som intagits, måste man finna, att ovissheten om problemets lösning har svårt blockerat framstegen på det hithörande forskningsområdet. Med eller utan förhoppningar på ett slutgiltigt ställningstagande i denna fråga ha de berörda vetenskapsmännen nödgats att hylla principen »vänta och se». (Jfr i detta sammanhang Gissels liknande iakttagelse i sitt huvudverk, s. 247, not 23.)

Erslev, den forskare, som mer än någon annan har berett grunden för Bolins

senare dragna slutsats, har givetvis inte kunnat nyttja det för honom främmande värdet 5 mks vid sina beräkningar utan har genomgående hållit sig till den traditionella taxan 2 mks. Han har på detta sätt letts fram till sin välbekanta teori om den odlade arealens storlek i Valdemarstidens Danmark (Erslev 123).

För tydlighetens skull vill jag här understryka, att man ur bjuggens och havrens antagna kronovärderingsvärden, 5 resp. 2 mks per mk, inte får draga slutsatsen, att bjuggen vore värd $2\frac{1}{2}$ gånger så mycket som havren efter volym räknat. På Själland var således i det viktigaste fallet bjuggskäppan $\frac{1}{6}$ td, havreskäppan $\frac{1}{5}$ härav eller $\frac{2}{15}$ td. Ur detta exempel framgår, att hade bjuggen mätts i samma skäppa som havren, så skulle dess kronovärderingsvärde ha måst sättas till 4 mks per mk, d.v.s. havremarkens *dubbla* taxa (Rymdmått 99f).

För att få till stånd ett definitivt klargörande av bjuggens kronovärderingsvärde på Själland vid tiden för KVJ har jag under de sistförflutna decennierna samlat ett belysande textmaterial, som emellertid är alldeles för omfattande för att i läsbart skick kunna publiceras i föreliggande sammanhang. Det är emellertid min förhoppning att inom överskådlig tid få tillfälle att producera en monografi över denna skenbart så obetydliga men i sak synnerligen väsentliga ämnesdetalj²⁴.

Samtidigt härmed kunde jag taga definitiv ställning till C. A. Christensens utomordentligt intressanta synpunkter på problemet Falsters skyldskäppa samt till hans något överraskande teori om det själländska bolets innebörd, båda dessa inlägg i hans skrift Falsterlisten (not 18, s. 409f resp. s. 410ff).

Skatteplogen. Åtskilliga forskare ha varit inne på tanken, att både ploglandet på öarna och dess jylländska motsvarighet, jydiska lagens »full plogs ärje«, ha stått i närmaste samband med marklanden säd inom respektive områden. Den som har drivit tesen hårdast, är Aakjær (indl. *96f, *116, *120 m.fl. ställen). Man har föreställt sig, att ploglandet skulle vara en åkerareal, som kunde bearbetas med *en* plog (Erslev 49), medan, såsom tidigare framhållits, 1 mk sädesland definitionsmässigt måste vara det jordområde, som kunde beräknas kräva 1 mk säd (bjugg) i fullutsäde varje år. Det är ju ingalunda självklart, att dessa båda bestämningar skola leda fram till samma resultat. Men mycket talar för att så i det stora hela skulle vara fallet. Troligast är, att det själländska marklandet säd har från teoretisk synpunkt omfattat 48 td land under yngre medeltid men blott 40 td land under Valdemarstiden (Runquist 2 521f; Rymdmått 31f; Erslev 18). Vidare må anmärkas, att Aakjær för Själlands och Falsters del har framdragit en gammal enhet för jordtaxering, omfattande endast 32 td land (indl *94f, Runquist 1 436)²⁵.

24. Ett hithörande fall är relationen 12", där, om bjuggmarkens taxa vore 2 mks, koefficienten 0,64 hade måst utbytas mot 1,6. Detta värde är ju inte så absurt som det tidigare dryftade 2 (räkneexemplet på s. 24), men nästintill.

25. Olikheterna kunna återföras på ändrade metoder för uppmätning av utsädet i enlighet med nedanskivna schema:

$$1 \text{ mk annona} = 240 \text{ settingskäppor} \text{ à } 2/15 \text{ td} = 32 \text{ td};$$

$$1 \text{ mk annona} = 240 \text{ själlandsskäppor} \text{ à } 1/6 \text{ td} = 40 \text{ td};$$

$$1 \text{ mk annona} = 288 \text{ själlandsskäppor} \text{ à } 1/6 \text{ td} = 48 \text{ td}.$$

Jfr. bl.a. regeln nr. 20, s. 26 ovan.

Samtliga dessa angivelser kunna med fog föras över på det själländska ploglandet. I tur och ordning skulle de närmast motsvara vad Aakjær har kallat för *skatteplog*, *prästplog* och *bondeplog* (not 458ff, 478ff m.fl. ställen). Införandet av denna nomenklatur får dock främst uppfattas såsom en mera formell åtgärd, vidtaggen, för att använda ett av Aakjærs egna uttryck, »for Nemheds Skyld« (not 459): den avgörande orsaken måste, liksom när det gäller sädeslandet, sökas i de motsvarande företeelseas tidsföljd. Detta synsätt är ju för övrigt också nödvändigt, om man vill försvara uppfattningen, att plogland och sädesland ha följts åt under en längre tidsperiod.

På s. 11f ovan kunde vi i fem från RBJ härrörande fall, av vilka åtminstone fyra tidigare hade uppmärksammats av Aakjær, bekräfta det teoretiska sambandet $1 \text{ plog} = 4 \text{ öre jord}$. Ur den från Fårevejle hämtade notisen var det åter möjligt att utläsa, att 24 öre jord hade motsvarat 3 bol, sammanfattningsvis alltså $1 \text{ bol} = 8 \text{ öre jord}$. Härav kan slutas, att den jord, som omtalas, har varit *terra in censu*. En tämligen självklar slutsats är då, att en sådan närliggande bestämning också avser de övriga fyra, helt analoga fallen. Att ploglandets sålunda härledda storlek har varit 48 td land, alltså exemplifierande alternativet *skatteplog*, är en direkt konsekvens av dubbelsambandet $1 \text{ bol} = 8 \text{ öre terra in censu} = 2 \text{ plogar}$.

I några fall, gällande brytegårdar eller prästgårdar (källan använder uttryck som *curia villicalis* och *residencia sacerdotalis*) förefaller det som om ploglandens storlek hade övervärderats; sålunda anges för Høed (79f) $6\frac{2}{3}$ öre terra/plog (potest arare), för Tuse (28) trol. 1 bol/plog (potest seminari), för Sengeløse (94, 155) likaledes 1 bol/plog och för Havrebjærg (25, 162) slutligen $1\frac{1}{2}$ bol/plog. Sambanden ha emellertid inte alltid den pregnans, som bör utgöra förutsättningen för ett godtagande i de fall, där resultatet starkt avviker från den sedvanliga normen.

Vi vända oss nu till Falster, vilket inte får betraktas som ett avsteg, eftersom denna ö tillhörde det själländska mätområdet. Två av KVJ:s delförteckningar äro i detta sammanhang aktuella; Falsterlistan uppför c:a 620 mk skyldjord och ploglistans Falsterdel 430 plogar. Vid beräkningen anlitar jag den metod, som har tillämpats i Runquist 2 537f, och som innebär, att de slaviska byarnas jordinnehav lämnas utanför kalkylen. Resultatet blir, att det falsterska ploglandet kommer att genomsnittligt omfatta 39,1 td land, som synes nära anslutande sig till *prästplogens* teoretiska värde 40 td (se bl.a. Gissel 293f).

Om Aakjærs *bondeplog* skall sättas i samband med det i vissa landsdelar påvisbara mindre sädeslandet på c:a 32 td land är inte så lätt att avgöra. Aakjær har uppfattat denna plog som en driftsplog, motsvarande den areal, som normalt kunde drivas eller plöjas med 1 plog (not 478).

Det äldre *jylländska ploglandets* normalstorlek torde kunna fastställas till 40 td land (Erslev 49; KVJ indl *120) eller något därunder. Den i jydiska lagen anförda termen »full plogs ärje« måste, om det moment, där den förekommer, skall tillerkännas full betydelse, likställas med 1 mkg jord à teoretiskt 32 td land (Runquist 1 410, 2 539). Slutligen kan nämnas, att jag i Runquist 2 har sökt att be-

stämman omfattningen av 1 mk sönderjylländskt bjugg- eller havreland och fått det approximativa resultatet 29,3 td land, medan det motsvarande rågländet förefaller att ha varit 1½ gånger så stort (2 532).

Kvantitativa samband i Roskildeboken

Det råder ingen brist på kvantitativa samband i RBJ, men i de flesta fall synas dessa ha tillkommit mera genom slumpmässiga bedömningar än såsom resultat av taxemässigt grundade beräkningar. Främst gäller detta sagda de talrikt förekommande uppgifter, där penningvärden spela in, och vilka svårligen kunna tillerkännas en mera allmän innebörd. I övrigt synes det dock vara möjligt att med stöd av det rikhaltiga siffermaterialet bekräfta ett stort antal relationer, av vilka dock endast ett fåtal har något större nyhetsvärde. Den följande redogörelsen har därför i huvudsak inriktats på att ge läsaren en möjligast klagörande framställning av textens räknemässiga sidor, varvid helt naturligt en speciell uppmärksamhet har ägnats de fall, där det aritmetiska sammanhanget har varit mindre tydligt framställt.

Mark, bol och läst med underavdelningar. En snabbinventering har givit vid handen, att drygt ett tjugotal uppgifter i källan följa det kända indelningsmönstret $1 \text{ bol} = 4 \text{ fjärdingar} = 8 \text{ åttingar}$ ²⁶. Men även det därifrån avvikande, likaledes välbekanta schemat $1 \text{ bol} = 8 \text{ öre} = 24 \text{ solidi}$ har erhållit en ungefärligen lika god bekräftelse²⁷. Att *bol* och *mansus* äro sammanfallande begrepp kan konstateras i ett antal redovisade fall, men i linje med dessa båda storheter måste även sättas *marken*, som 3 gånger har utbytt mot 8 öre²⁸. Vidare har i 3 mycket detaljerade redogörelser 1 läst angivits omfatta 12 *pd*, bl.a. sålunda i N. Vallenderød (33)²⁹. Ett indirekt samband mellan *ätting* och *öre land* har redovisats i Lille Værlose (86), där dessa båda storheter ha antecknats för samma utlägg. I Melby (7f) har i samband med annona 1 *mk* likställts med 12 *pd*. En välbekant missuppfattning i källan (byn, som har kallats Østorp på s. 30 och Ozthorp på s. 31) har resulterat i två till formen något varierande texter men med samma huvud-

26. Mönstret $1 \text{ bol} = 4 \text{ fjärdingar}$ framgår sålunda bl.a. ur angivelserna från Bregnerød (89), medan fallet $1 \text{ bol} = 8 \text{ åttingar}$ låter sig bekräfta ur t.ex. upplysningarna från Herstedøster (87). I Elmelunde (138) antydes sambandet $1 \text{ fjärding} = 2 \text{ åttingar}$, medan åttingen framträder såsom *bol*-del i Stavsholt (90). I Tollerup talas det om »iii octaue dicte ating terre» (91).

27. Sambandet $1 \text{ bol} = 8 \text{ öre}$ kan utläsas ur exempelvis uppgiften från Fårevejle (61f). Beträffande de övriga hithörande fallen, $1 \text{ bol} = 24 \text{ solidi}$ och $1 \text{ öre} = 3 \text{ solidi}$, se Eskebjerg (64), Torslunde (49) m. fl.

28. Sammanställningen av *bol* och *mansus* kan iakttagas i ett halvt dussin källuppgifter, t.ex. i Havrebjerg (24). – De tre sist antydda fallen äro Favrbø (38f), Ellinge (46) och Haslev (76).

29. Övriga fall äro Svenstrup (102–106), där man vid summering av bjuggposterna får 111½ *pd*, medan källan direkt redovisar 9 läster 3½ *pd* (härav 1 läst = 12 *pd*), och där vidare 12 *pd* mjöl ha sammanställts till 1 läst mjöl, samt Sohlbyerghe (131), där 54 *pd* annona ha angivits motsvara 4½ läster eller 12 *pd* per läst.

innehåll. Det visar sig, att mot det ena ställets *mansi* svarar det andras *marce terre*. Slutligen kan anmärkas, att en lätt genomförd beräkning i fallet Ballerup (98) giver vid handen, att källans *quarta terra* där har betydelsen $\frac{1}{4}$ bol.

De hittills anförda resultaten ha visat, att beteckningarna för ytmått och för rymdmått till viss grad ha sammanblandats i källan. Följande försök att särskilja de båda slagen av måttsenheter får därför främst ses som en ren anordningsfråga.

bol = mansus = 4 fjärdingar = 8 åttingar = 12 pund;

läst = mark = 8 öre = 12 pund = 24 solidi.

Sambandet mellan de två uppställningarna är entydigt fastlagt genom den i dem båda förekommande måttsenheten pund.

I ett ofta observerat fall i RBJ, avseende Arløse (15), har emellertid $\frac{1}{2}$ bol omfattat 6 öre. Denna höga ansättning, som helt visst får betraktas såsom ett undantag, har tydligen också fångat skriftställarens uppmärksamhet, eftersom han uttalar: *Nota. quod hic computantur. xii ore terre. pro i. bol.* (16).

Öre och örtug med underavdelningar. Öret har såsom jordmått delats i 36 d och såsom sädesmått i 36 skp, örtugen (som konsekvent kallats solidus) följaktligen i 12 d resp. 12 skp. I Veddinge (62) exemplifieras jordmått³⁰, i Grevinge (54) sädesmått³¹. Man härleder ur dessa uppgifter, att 1 pd annona har räknats inflyta från 1 pd jord, men tyvärr är detta i och för sig mycket tilltalande resultat inte generellt (jfr Falsterlisten s. 413).

I detta sammanhang äro också källans uppgifter från Manderup av betydelse (71). Ur tre angivelser kan dragas slutsatsen, att $\frac{1}{2}$ bol, $\frac{1}{4}$ bol och $\frac{1}{8}$ bol ha i ordning motsvarat 3 pd, 1 öre och 18 skp i annona. Detta innebär, att 3 pd = 2 öre = 72 skp, eller att 1 pd = 24 skp och 1 öre = 36 skp.

Det väldokumenterade mönstret brytes emellertid av en uppgift från Snekkerup, vilken utsäger: *Item David Petri ibidem .i. oram terre .videlicet xxx denarios terre* (97). Här omfattar således öret 30d, marken följaktligen 240d, inte såsom i de övriga betraktade fallen 36d på öret och alltså 288d på marken. Men notisen i fråga tillhör ett senare skikt än jordebokens huvuddel och kan därför inte påverka de hittills dragna slutsatserna i avgörande grad.

Med bortseende från detta särfall har alltså följande resultat uppnåtts:

30. I Veddinge lyder texten: *Item .ii. curie quarum quelibet habet .ii. oras et .ix. denarios terre. et dat tria pund et .ix. modios annone.* samt *Item una curia habet .iiii^o. solidos cum dimidio terre. dat .ii. pund et .vi. modios annone.* Man iakttaget, att den första relationens avgift 3 pd 9 skp är exakt $1\frac{1}{2}$ gånger den andras 2 pd 6 skp. Följaktligen bör den förstas jordmått 2 öre 9d utgöra likaledes $1\frac{1}{2}$ gånger den andras $4\frac{1}{2}$ solidi, vilket uträknat blir $6\frac{3}{4}$ solidi eller $2\frac{1}{4}$ öre. En jämförelse visar, att dessa $2\frac{1}{4}$ öre ha sin motsvarighet i de ovannämnda 2 öre 9 d, varav $\frac{1}{4}$ öre = 9d eller 1 öre = 36 d.

31. Den hithörande angivelsen 2 solidi terra → 16 skp annona (Sneglerup) kan omskrivas till 1 öre terra → 24 skp annona. Vidare förekomma 5 uppgifter, vilka alla (i 3 av fallen efter enkla sortreduktioner) vittor, att 1 öre terra → 1 pd annona. Sammansättas upplysningarna, fås 1 pd annona = 24 skp annona eller 1 öre annona = 36 skp annona.

1 öre = 3 sol = 36 denarer; 1 mk = 288 denarer (jordmått);

1 öre = 3 sol = 36 skäppor; 1 mk = 288 skäppor (sädesmått).

Jordmåttets starka anknytning till värdemåttet (i silver eller penningar) behöver väl inte särskilt understrykas.

Några uppgifter om uppmätning och värdesättning av säd. I Kvarmlöse talas det om »iiii pund ordeï et siliginis.« (103), vilket måste betyda, att dessa båda sädeslag ha varit lika prissatta efter vikt. Efter volym räknat bör emellertid på grund av bjuggens lägre täthet 6 skp av detta sädeslag ha motsvarat 5 skp råg, vilket bl. a. föreslagits av Graversen (603), se även Rymdmått (43f).

Emedan tiondet i Undlöse har upptagits till 6 pd 20 skp havre (36), ligger det nära till hands att tro, att havrepundet skulle ha omfattat mera än 20 skäppor, man får väl i sådant fall antaga 40.

Enligt en uppgift i källan fördes 10 skp vete från Magleby (Mön) till Køge »in expensis rusticorum«, enligt en annan med samma rubricering 1 pund vete (139). Därest detta resultat kompletteras med vad jag har kunnat konstatera i ett par fall i KVJ³², finns det all anledning till att tro, att det ur dessa båda uppgifter härledbara sambandet 1 pd = 10 skp skall ha en reell innebörd. Det skulle alltså gälla:

1 mk vete = 12 pd = 120 skäppor; 1 pd = 10 skäppor.

En föga överraskande avvikelse från detta viktsmönster låter sig emellertid också konstatera i RBJ, där 16 unci från Raleswiik på Rügen ha erlagt 2 skp vete (178), vilket allt sammanräknats till 4 pd; detta blir som synes 8 skp per pd, och efter vad rimligen kan antagas 96 skp på därvarande viktsmark.

I det stora hela talar det granskade källmaterialet för att lika viktskvantiteter av resp. havre, bjugg (eller råg) och vete skulle ha bildat värdeförhållandet 1 : 2 : 4.

Mynträknigen. Källans uppgifter om danska mynt och värdeenheter låta sig utan svårigheter inordna i följande indelningsmönster:

1 mks = 5 skl. (sol) grot = 15 skl. engelskt = 60 grot = 180 sterling;

1 skl. grot = 3 skl. engelskt = 12 grot = 36 sterling; 1 grot = 3 sterling.

Schemat har (i något annan uppställning) redovisats i Korntiende I 441f, men kan, om så önskas, oberoende härav härledas ur källan. I detta fall är det tillräckligt att uppmärksamma endast den första raden, eftersom de övriga relationerna äro följsamband. Ur RBJ:s redogörelse för Elmelunde (138) kan slutas, att 1 mks = 60 grot och 1 skl. grot = 12 grot³³. Den sistnämnda uppgiften låter sig även

32. Hallandslistans uppgifter beröra Skelby och Mön, där bjugg- och vetemarkerna ha tilldelats samma kronovärderingsvärde (Rymdmått 30f), trots att vetet efter volym räknat är väsentligt dyrare än bjuggen. Orsaken till denna prissättning måste emellertid vara, att vetepundet har omfattat endast 10 skp, bjuggpundet åter 20 skp. Se Runquist 2 520f, där även fallet Magleby har diskuterats.

33. Hopläggas de skilda skattebetalarnas jordinnehav, fås 4⅜ bol, helt i överensstämmelse med källans direkta angivelse. I de båda förstnämnda fallen tillsammansantagna är bolavgiften 1 mks + 4 grot, medan betalningsnormen i de 4 sist anförda exemplen är 64 grot per bol. Samordnas dessa båda uppgifter, fås 1 mks = 60 grot. Ur det textstycke, som berör Boecius Meyesson, kan vidare slutas, att 1 skl grot = 12 grot.

bekräfta annorstädes, exempelvis i Melby (7) eller Ellinge (30). Vidare ha de båda sambanden 1 skl. engelskt = 12 sterling och 1 grot = 3 sterling fått ett indirekt stöd genom resultatet i not 3 ovan, där bl.a. kan konstateras, att 2 sterling ha bildat underavdelning till en angivelse i grotmynt på Mön.

För att om möjligt säkra oss en uppfattning om den i källan tillämpade myntkursen rikta vi vår uppmärksamhet mot en av Gissel återgiven notis rörande Skævinge, där det heter: »...tres (landbor) dant iii pund annone videlicet quilibet unum pund et duos solidos grossorum« (RBJ 73; Gissel 260). Gissel har framhållit, att texten är så oklar, att den inte kan användas till att konstatera värdeförhållandet mellan säd och grotmynt. I not 143 antyder han fyra olika läsarter, beroende på om de »3 pd annona« och de »2 sk. grot« ha avsett bidragen från envar av de nämnda landborna eller från alla tre tillsammans. Dessa fyra fall har jag sammanfattat i följande som jag hoppas läsbara framställning: (3; 3; 9; 9) pd annona = 1 pd + (2; 6; 2; 6) sk. grot. Resultatet visar sig bli 1 mk annona = (2,4; 7,2; 0,6; 1,8) mks. Av sagda 4 talvärden kunna vi tryggt avveckla de båda mellersta såsom uppenbarligen oproportionerliga, varefter två fall återstå att närmare undersöka. Slutligen leder den i och för sig föga troliga möjligheten, att textens »unum pund« skulle ha åsyftat blott en av de aktuella gårdarna, till ännu ett men oantagbart värde, nämligen 0,8 mks.

Av de två kvarstående lösningsförslagen, 2,4 resp. 1,8 mks/mk, bör det förstnämnda av flera skäl föredras. Sålunda har man i ÅB kalkylerat med ett värde av c:a 2,25 mks/mk vid tiden omkring 1315 (Runquist 3 736. 744). Slutsatsen förstärkes därigenom, att bjuggmarken i ÅB bör ha omfattat 36 td, i RBJ åter 48 td (a.a. 740).

Kvar har således blivit, att 3 pd annona = 1 pd + 2 sk. grot, d.v.s. efter förnkling:

$$1 \text{ pd annona} = 1 \text{ sk. grot} \quad \text{eller} \quad 1 \text{ mk annona} = 2,4 \text{ mks.}$$

I den förstnämnda formen har sambandet redan tidigare framställt av Christensen (Ændringerne 282, not 1).

Eftersom penningarnas silvervärde varierar med tiden, måste de källuppgifter, som avhandla denarer, tas med en viss försiktighet. Emellertid går det måhända något avrundade samband, 1 mks = $4\frac{1}{9}$ mkd, som vi tidigare ha dragit fram ur den större sockenlistans uppgifter (s. 16), tämligen väl ihop med en officiell uppgift från 1304, innebärande att 1 mk annona = 10 mkd³⁴. Nyss funno vi ju, att värdet av 1 mk annona borde sättas till 2,4 mks, och om vi sammanställa de båda sist nämnda uppgifterna, blir resultatet 1 mks = $4\frac{1}{6}$ mkd. De två storheterna $4\frac{1}{9}$ och $4\frac{1}{6}$ ligga ju varandra ganska nära, och $4\frac{1}{6}$ harmonierar ju för övrigt ganska väl med en annan av Haubergs uppgifter, $4\frac{2}{7}$ från 1313 (Hauberg 257).

En fortsatt inventering av källuppgifterna har enligt min mening från vissa ut-

34. Förordn. 13.3.1304, Dipl. Dan. 2r. bd 5 (1943), nr 310, § 1. Se Ændringerne 320, not 2, samt Gissel 259.

gångspunkter bekräftat de båda uppställda relationernas riktighet (se speciellt Ferslev 71, 309; Ubberup 63); att tala om full bevisning i dessa fall vore dock att gå något för långt.

I Nakke ha två gårdar förpantats för 7 mks och betala sammanlagt 4 sk. grot, medan de motsvarande angivelserna för två gårdar i Svinninge och Hønsinge äro 10 mks och 6 (egentl. 3 + 3) pd annona (67). De kapitalisationsfaktorer, som framgå ur dessa uppgifter, ha de resp. värdena $8\frac{3}{4}$ och $8\frac{1}{3}$, såsom synes i ganska god överensstämmelse med den teoretiska siffran 8^{35} . I förbigående kunna vi konstatera, att värdet 2.4 mks på 1 mk annona är det enda av de förut anförda, som i det sista fallet leder fram till ett så acceptabelt resultat. Godtaga vi i stället det främsta av de konkurrerande värdena, 1.8 mks, finge den sist nämnda angivelsen $8\frac{1}{3}$ ersättas med $11\frac{1}{9}$.

Några speciella skattesatser. I detaljerade förteckningar över skattesatserna i Tuse och Allerups byar redovisas ett 25-tal avgifter, vilka emellertid förefalla att vara utmätta efter två skilda skalor (28f). Den lägre taxan har i 8 fall utgått med 13 grot från 3 öre jord, i ett fall med 26 grot från 6 öre jord och i ytterligare ett med 20 grot från 5 öre jord. Däremot har den högre taxan tillämpats i 7 fall med 17 grot per fjärding (quadrans) jord räknat, i 6 fall med 9 grot från 1 öre jord samt slutligen i ett fall med 18 grot från 2 öre jord. Per öre jord räknat har den lägre avgiften i de tre betraktade huvudfallen utgått med $4\frac{1}{3}$, $4\frac{1}{3}$ och 4 grot/öre, den högre under samma förutsättning med $8\frac{1}{2}$, 9 och 9 grot/öre³⁶. Uppenbart är, att en viss approximation av talvärdena ha ägt rum, de tre lägre anläggningarna böra i princip ha haft ett gemensamt värde och de tre högre ett precis dubbelt så stort³⁷.

Väsentligt vanskligare än att fastställa den vid uppställningen tillämpade aritmetiken är emellertid att avgöra, varför ett antal skatteenheter – såsom det synes – ha avkrävts sina avgifter efter en till hälften reducerad taxa. Det obetydliga källmaterialet tillåter väl knappast någon mera bestämd slutsats, men att det har

35. Jfr Runquist 1 418. – I Nakke kunna 7 mks överskrivas i 35 sk. grot, vilket delat med 4 sk. grot ger $8\frac{3}{4}$. I Svinninge-Hønsinge utbyta vi de 10 mks mot 50 sk. grot och (enl. Christensens förutnämnda regel) de 6 pd annona mot 6 sk. grot, varefter divisionen 50 sk. grot: 6 sk. grot ger kvoten $8\frac{1}{3}$.

36. Av de 6 taxor, som anförts, ha de båda sista hämtats från Allerup, de övriga 4 från Tuse. Förutberäkna vi avgifterna enligt den ideella normen $1 \text{ mks/mk} = 60 \text{ grot/mk} = 7\frac{1}{2} \text{ grot/öre}$, finna vi, att den sista talserien närmast svarar mot detta antagande. Vi böra dock föreställa oss, att uttagen ha varit något högre, exempelvis $1,2 \text{ mks/mk} = 9 \text{ grot/öre}$. De små avvikelserna från detta värde respektive från dess hälft $4\frac{1}{2} \text{ grot/öre}$ låta sig på ett tillfredsställande sätt förklara, om vi antaga, att listans räknekarl har avrundat alla förekommande bråkvärden till låt oss säga de närmast belägna heltalen.

37. Aakjærs försök att harmonisera betalningsnormerna i Tuse genom att där i strid mot all erfarenhet sätta bolet till 16 öre skyldjord (KVJ not 466) måste bestämt avvisas, och detta inte minst av den anledningen, att åtgärden inte är ägnad att förbättra den snarlika situationen i Allerup. – Gissel har emellertid tagit Aakjærs olyckliga slutsats till utgångspunkt, då han uttalar sig om fjärdingens storlek i Renge (Gissel 249 med not 39).

rört sig om någon avgiftsfördelning i stil med den princip, som jag har givit namnet tremarksregeln, förefaller inte otroligt³⁸.

RBJ:s mycket upplysande översikt över Svenstrups skatteförhållanden (102–106) är daterad 1454. Närmare 50 personer ha antecknats för omkring 190 skatteper-sedlar, fördelade på 11 huvudrubriker. För varje rubrik meddelas en summa. I några fall stämmer denna överens med det direkta uträkningsresultatet, men i de flesta kan man konstatera en vanligen mindre avvikelse. Här anföras närmast de 11 slutsummorna enligt källan med parentessatta rättelser i de fall, då sådana äro befogade:

9 läster $3\frac{1}{2}$ pd bjuugg; 1 läst mjöl; 4 tunnor smör; 2 oxar; 1 mks (1 mks 18 grot); 17 (19) svin; 17 ($15\frac{1}{2}$) får; 17 ($22\frac{1}{2}$) lamm; 17 (21) gäss; 90 (92) höns; 5 tunnor (21 skäppor) havre.

Att oöverensstämmelserna skulle ha varit en följd av rena felräkningar vill jag på grundval av tidigare erfarenheter från det betraktade källmaterialet helt avvisa. Snarare skulle jag vilja föreställa mig, att man i en ursprungligen riktig re-dovisning har ändrat något på de ingående addendernas värden men låtit summa-posterna kvarstå orubbade. Jämför med fallet Lekkende på s. 41f nedan.

Rügenavsnittet. I RBJ:s synnerligen upplysande avsnitt om Rügen observera vi särskilt den tabellartade översikten på s. 178–180, där alla uträkningar kunna följas i de minsta enskildheter, och där framställningen även i övrigt är mönster-gill³⁹. Bl.a. understrykes här vid upprepade tillfällen, att $1\text{ mk annona} = 16\text{ solidi}$ à $12\text{ d} = 192\text{ d}$. Vidare förekommer en uppgift, ur vilken kan slutas, att ytmåttet *uncus* (uns) har uppdelats i 12 iugera⁴⁰, marken jord sålunda i 96 iugera. Detta resultat bör lämpligen ställas vid sidan om det mera välbekanta, att den ideella storleken av 1 mk själländsk skyldjord är just 96 td land, ett sammanträffande, som inte kan fränkännas viss betydelse⁴¹.

Animalieskatterna. Märkligt nog synas de ofta förekommande animalieskat-terna ha fixerats helt oberoende av de övriga utskylderna, ej heller synas några bestämda taxor ha tillämpats. Ett antal uppgifter ha lämnats beträffande djursla-gen häst, får, lamm, gås och höna men knappast tillräckliga för att medgiva nå-gra mera bestämda slutsatser i nämnt avseende (18ff, 70ff, 138ff etc.).

Mycket egendomligt är emellertid, att priserna på får, gås och höna, uttryckta i den allmänt praktiserade standardsorten bjuugg, kunna konstateras vara exakt

38. Ledung 102f; Runquist 1 400f.

39. Endast en smärre oriktighet har kunnat iakttagas i denna mycket omfattande räknetext. I Kone-toppes anförda avgift, 3 mk 4 solidi (s. 179), skall nämligen örtugsdelen vara 6 solidi. – I detta sammanhang vill jag gärna giva uttryck för en mening, som under mitt arbete med RBJ-texten alltmera har gjort sig påmind, nämligen att man undantagsvis i densamma kan konstatera ett och annat avskrivningsfel (t.ex. xviii oras, s. 76) men svårligen något direkt räknefel.

40. I Raleswiik har en penningavgift på 56 mk 4 sol 8d influtit från 16 unci och 1 jugerum (178). Då varje uncus har svarat för $3\frac{1}{2}$ mk enligt källan, blir detta för dem alla tillsammans 56 mk, varför det nämnda jugerum måste ha bidragit med 4 sol 8 d = $(\frac{1}{4} + \frac{1}{24})$ mk = $\frac{7}{24}$ mk. Eftersom $\frac{7}{24}$ innehålls exakt 12 gånger i $3\frac{1}{2}$, bör följaktligen 1 uncus ha omfattat 12 jugera.

41. KVJ indl *95; Runquist 1 424.

desamma under åren 1231 och 1588, de båda tillfällena, som med hänsyn till källmaterialet främst komma i fråga för en jämförelse. I förra fallet ha priserna uträknats till i ordning $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{48}$ och $\frac{1}{96}$ mks (Rymdmått 100, tab. 10), värden, som genom en enkel omformning kunna överföras i resp. $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{6}$ och $\frac{1}{12}$ td bjugg. Men just dessa tre angivelser återfinnas i Gissels tabell över »Selsø taxt« från det 16:e århundradets sista skede⁴².

Utvalda exempel. Slutligen har jag granskat de till ett 90-tal uppgående exempel, där källskriften tillhandahåller sammanställningar av skatteprodukter. Redovisningen är i högsta grad ojämn, och till att börja med kunna vi väl utskilja omkring 15 klart positiva men till inga mera ingående slutsatser inbjudande fall⁴³. Men även i låt oss säga drygt 60 eller i det övervägande flertalet av de övriga angivelserna är den inneboende samhörigheten säkerställd genom de tidigare anförda sortreduktionerna⁴⁴. Återstår därefter endast ett dussintal exempel, som av olika anledningar förtjäna att närmare dryftas.

I Tollerup (91) har huvudsumman givits formen 9 bol - $\frac{1}{2}$ åtting, vilket förenklas till $8\frac{15}{16}$ bol, medan en hopläggning av fyra anförda poster ger resultatet $8\frac{11}{12}$ bol. Den obetydliga avvikelser bör rimligen ses som en följd av en avrundningsprocess. Jfr Rhamm 401.

I ingressen till källans redogörelse för Farum (89) uppgives huvudgårdens areal vara 6 bol minus $\frac{1}{2}$ åtting, medan några rader längre ned i texten denna angivelse har förvandlats till 6 bol minus $\frac{1}{2}$ åtting. En summering av delposterna giver vid handen, att det är den först nämnda uppgiften, som är riktig. En ganska invecklad och med all säkerhet helt felaktig tolkning har lanserats av Rhamm (401).

I Lille-Værløse (86) redovisas en huvudsumma på $3\frac{1}{4}$ bol samt fem delposter på sammanlagt $2\frac{7}{8}$ bol. Därjämte omtalas en specificerad ödejord. Det ligger nära till hands att tro, att denna har omfattat just det boltal, som felas, nämligen $\frac{3}{8}$. Rhamm levererar här i stället en omständlig och föga acceptabel förklaring (399f)⁴⁵.

I Mosæleen (26f) summeras 1 bol och 14 öre terra till 2 bol och 6 öre terra eller till 3 bol minus 2 öre terra, vilket är källans uppgift. De 14 öre täcka angivelserna på 1 bol och 6 öre. Helt utanför denna beräkning ligger det till huvudgården hörande sädesland, som kallades Lykkefenkt.

Hopläggas de separata censusangivelserna i Arløse (torp) (15f), fås 3 mk 3 öre,

42. Bol og by 35. - Rymdmåtts 5 och $3\frac{1}{2}$ d silver kunna överskrivas i $\frac{1}{48}$ och $\frac{1}{96}$ mks. Genom det förut dryftade sambandet $1 \text{ mk bjugg} = 5 \text{ mks}$ (s. 32f) låta vi de tre ifrågavarande kvantiteterna framträda under formerna $\frac{1}{60}$, $\frac{1}{240}$ och $\frac{1}{480}$ mk bjugg. Slutligen andraga vi det under valdemarstiden gällande sambandet $1 \text{ mk bjugg} = 40 \text{ td bjugg}$ (Rymdmått 31f) och få då $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{6}$ och $\frac{1}{12}$ td bjugg. Men detta är just de tre senare angivelser, som kunna utläsas ur Gissels ovannämnda tabell.

43. Typ Yderby (48), där 6 poster i ören kunna summeras till $15\frac{1}{2}$ öre, vilket också är källans uppgift.

44. Närmast kan hänvisas till markens (bolets, lästens) uppdelning i underavdelningar; sambandet 1 sk. grot = 12 grot spelar in i ett enstaka fall.

45. Omständigheterna ha föranlett, att jag har råkat citera Rhamm främst i sådana sammanhang, där hans framställning med skäl har kunnat gendrivas. I själva verket hyser jag den största beundran för hans pionjärbete på det ifrågavarande ämnesområdet.

vilket med 1 solidus understiger den i texten omtalade summan. Orsaken kan vara en approximation eller måhända en felskrivning (viii i stället för viiii eller liknande).

I två på varandra följande notiser rörande Gurede och Kastup (27f) är summan av anförda enskilda poster 6 öre resp. 8 öre, medan källan uppför 1 mk resp. 9 öre $\frac{1}{2}$ solidus terra in censu. Här kunna vi tydligen konstatera viss brist i redovisningen.

Havnso (42f), Valby (132f), Vigerslev (133) och Magleby (140) få exemplifiera de hithörande källställen, som bidra med minst två upplysningar av betydelse.

Ett fall, som är en smula komplicerat och därför kräver en mera detaljerad redogörelse är Lekkende (8f, 10f). Totalsumman är 95 mkd 2 öre 5 grot. När man en gång har gjort klart för sig, vilka poster (17 stycken), som hoplagda skola bilda summan, ledes man till resultatet 96 mkd 2 öre d 5 grot, d.v.s. man får 1 mkd för mycket⁴⁶. Orsaken till avvikelserna är dock närliggande. I meningen *Item septem quorum quilibet dat marcham denariorum* (9) har ett ursprungligt *sex* ändrats till *septem*. Givetvit borde då också totalsumman ha ökat med 1 mkd, men denna korrektion har underlåtit.

I Birkende och Asmindrup, båda i Værslev so., Skippinge hrd (39f), kan det synas som om $\frac{1}{6}$ öre hade kommit fel. B. redovisar en avgift på $17\frac{2}{3}$ öre från $17\frac{1}{2}$ öre skyldjord, A. åter 13 pd från $13\frac{1}{6}$ öre skyldjord. Men troligare är, att det i båda fallen har varit fråga om något slag av avrundning.

Fallet Veddinge-Tømmerup (62) är något komplicerat men synnerligen upplysande och från räknemässig synpunkt helt korrekt redovisat. Den direkt framkomna summan, $\frac{1}{2}$ mk 17 öre $16\frac{1}{2}$ solidi 18 d terra kan enligt kända regler omformas till $26\frac{1}{2}$ öre 18 d terra. Sättes 1 öre = 36 d terra, ses att summan kan skrivas 27 öre terra, vilket också är källans uppgift. Sedan man väl har konstaterat, att avgifterna ha beräknats enligt normen 1,5 pd annona per öre, får man totalbeloppet $40\frac{1}{2}$ öre annona. Detta framkommer också vid direkt summering.

Eftersom framställningen i fallet Serridslev – Solbyerghe – Nyby (130ff) är något invecklad, redovisas den kanske bäst i en not. Man konstaterar, att textmaterialet är till alla delar invändningsfritt⁴⁷.

Läsaren har kanske observerat, att jag ständigt har hänfört alla förekommande avgifter i mark, ören och örtugar till skyldjorden. Ett sådant ställningstagande får i själva verket uppfattas såsom ett experiment, men hittills har intet framkommit, som skulle kunna vederlägga antagandet. För alla eventualiteters skull har jag granskat de hithörande uppgifterna i källan och noterat ett drygt 25-tal fall –

46. Följande sammanställning underlättar kontrollräkning: Sandvig (5 fall) 22,5 mkd 6 öre 4 grot; Tågeby (2 fall) 6 mkd 12 öre d; Kindvig (4 fall) 30,5 mkd; Sageby (4 fall) 27 mkd 1 grot, Badeby (1 fall) 4 mkd; Allerslev (1 fall) 4 mkd. Summa: 96 mkd 2 öre d 5 grot.

47. Den summa, som anføres i Serridslev, är 11 bol. Den korresponderar mot tre avgifter på $3\frac{3}{4}$, $4\frac{1}{4}$ och 3 bol, vilka samtliga äro resultat av enkla räkningar. 11 avgifter i Serridslev och 5 i Solbyerghe kunna sammanläggas till $34 \text{ pd} + 20 \text{ pd} = 54 \text{ pd}$ (annona), vilket stämmer med källans uppgift $4\frac{1}{2}$ läst. Sagda summa omfattar tydligen alla avgifter, som ha uppförts på folio 124r. Slutligen meddelas, att de 8 omtalade bolen i Solbyerghe (tydigen $3\frac{3}{4} + 4\frac{1}{4}$) ingå i ett nybildat samhälle, Nyby.

det finns säkert flera – där man på indirekt väg har kunnat fastslå, att de underförstådda, särskiljande bestämningarna måste ha varit *in censu* eller också haft motsvarande betydelse⁴⁸. Å andra sidan har inte något källställe kunnat påvisas, där en ospecificerad uppgift av likartat slag skulle ha åsyftat sädeslandet. Tvärtom kan man iakttaga, att några fall under Lekkende, där sagda avkortade notering har tagits i bruk, ha fått sin undantagsställning förtydligad genom ett observandum: *Nota quod terra huius ville larga est in semine* (10). Undersökningen synes mig ha klart givit vid handen, att samtliga opreciserade hithörande angivelser ha refererat till skyldjorden⁴⁹.

Antikritik

Redan 1952 har jag i Historisk Tidsskrift i en kortfattad sammanställning avhandlat vissa av Roskildebokens uppgifter, speciellt då dem, som i ett eller annat avseende ha anknutit till jordvärderingsenheternas omfattning och värdesättning (Runquist 3 739–742, 756–758). Den dåvarande framställningen, även inrymande en motsvarande handläggning av Århusbokens innehåll, bör närmast ses såsom ett avrundande och avslutande tillägg till den sagda uppsatsens huvudämne, som var valdemarstidens ekonomiska situation. Uttalandena ha länge stått oemotsagda, den första egentliga kritiken kan dateras till år 1968 och har i huvudsak framförts i ett samlat avsnitt i Svens Gissels då utkomna doktorsavhandling »Landgilde og udsæd på Sjælland«. Min replik härpå har på grund av ogynnsamma omständigheter blivit något sen. Jag tar först sikte på de invändningar, som Gissel har sammanfört på s. 297 i sin nyssnämnda skrift.

Avsnittet inledes med uttalandet: »Runquists teori synes ikke holdbar.« Därefter följer en fem rader lång förklaring, vilken dock, trots inledningsfrasen, helt tycks överensstämma med min egen uppfattning i frågan.

48. I ett tiotal här avsedda exempel har beteckningen »in censu« uteslutits ur vanligen samtliga delangivelser men i stället kunnat utläsas ur en huvudsumma: någon gång har en annan härmed jämförlig fördelning tillämpats. Se t.ex. Agersvold (Agethorp) s. 49 eller Arlose, Arlosetorp s. 15. Till en liknande kategori kunna de till ett femtontal uppgående texter hänföras, där ett själländskt bol (likvärdigt med *marca terre in censu*) har angivits omfatta 8 öre terra eller 24 örtugar terra. Udby, s. 27, kan här illustrera. – Ett textställe, där slumpen har bidragit med en upplysning, är det tidigare refererade fallet Östorp – Ozthorp (s. 35), där den ena versionens *mansus* (alltid *in censu*) har motsvarat den andras *marca terre*.

49. Det citerade textavsnittet har uppmärksamrats av Gissel, som tycks mena, att uttrycket »terra larga est in semine« endast är en omformulering av taxeringsnormen »terra in censu« (Gissel 246 med not 15). – Den nu slutförda undersökningen av RBJ:s till synes otillräckligt preciserade angivelser i mark, öre och örtug har av mig ägnats en ingående uppmärksamhet med tanke på Rasmussens principiella uttalanden i frågan (Mål 34, 38). Till denna hans framställning skulle man med anknytning till det aktuella fallet kunna lägga synpunkten, att då en i övrigt välredigerad källskrift nästan konsekvent undanhåller en viss närliggande upplysning, så måste denna antagas ha varit väl känd av en tilltänkt läsare och svårigen i ett sådant sammanhang kunnat ha en dubbel innebörd.

Nästa stycke avhandlar de fall, då egendomars storlek har uttryckts såväl i bol (ev. öre/örtug eller skyld och utsäde) som i plogar – här säges den dubbla värderingen vara meningslös, om det i båda fallen är det årliga tilliggandet, som meddelas. Givetvis vill jag inte bestrida Gissels rätt att sammanställa bol och årligt tilliggande, men när detta sker (såsom det tycks framgå) under åberopande av mitt namn, måste jag reagera. Bolet på Själland är ju identiskt med marken terra in censu (i ett undantagsfall lika med $1\frac{1}{2}$ sådan mark) och har enligt min uppfattning ingenting principiellt att skaffa med det årliga tilliggandet. De texter, som åberopas i Gissels not 112, härröra från Tuse, Høed, Avderød; det sistnämnda exemplet följer huvudregeln, medan ploget i Høed uppvisar ett mindre och den i Tuse ett större överskott. Jag påminner emellertid om de fyra fall (utöver Avderød), som ha refererats på s. 11 ovan, och vilka alla uppfyllde normen.

Härefter följer en kortfattad redogörelse från Jystrup, ur vilken bl. a. framgår, att ett område på 2 mk terra in censu har brukats av 4 plogar (297). Notisen, vilken tidigare har uppmärksammats av Aakjær, har i sitt ovannämnda sammandrag skick redovisats av mig på s. 11 ovan. Den anknyter till ett plogland på $\frac{1}{2}$ mk skyldjord eller ideellt 48 td land. Den effektiva arealen har jag satt till $\frac{2}{3}$ härav eller 32 td land. Gissel har emellertid avstått från att taga ställning till mina siffror.

»Endvidere forstås det med Runquists fortolkning ikke, hvorfor ødejord og jord, som bønderne havde overtaget, medtages i Roskildebogen.« Mot detta uttalande vill jag endast invända, att jag aldrig har haft någon speciell tolkning i ifrågavarande avseende utan städse har hållit mig till det, som står skrivet i RBJ. Jag konstaterar då, att i de till ett 15-tal uppgående fall, där ødejord har spelat in i en uttäkning, sagda slag av jord konsekvent har inräknats i slutsumman⁵⁰.

Avsnittets sista stycke, som går över på s. 298, behandlar utsädesförhållandena i Forsinge och Starreklint. Framställningen berör inte min insats⁵¹.

På s. 296 läser man: »Efter Kjell Runquists opfattelse er imidlertid den i jorbogen anførte udsæd den faktiske og ikke den størst mulige, og Runquists antagelse har så meget større rækkevidde, som han ligesom Rhamm og Erslev mener, at terra in censu og terra in semine normalt er identiske i Roskildebogen.« Detta har jag emellertid ingalunda skrivit eller menat. Däremot har jag i ett teoretiskt exempel, avseende 1 mk själländsk skyldjord, satt totalsädet till 2 mk (annona), det verkliga utsädet till 1 mk och den årligen utgående avgiften till likaledes 1 mk. Och tillagt: »De tre kvantiteterna: skyldvärde, faktisk utsädesmängd och årlig avgift, utgöra således alla 1 mk. På ett mera tydligt sätt kan väl knappast det från Velschow härrörande, nyss återgivna 120 år gamla uttalandet finna sin bekräftelse.« (Nämligen att 1 öre in censu, 1 öre in semine och 1 öre i årlig avgift vore tre

50. De flesta exemplen äro mycket genomskinliga, t. ex. Hørve (Hwørf), där 3 gånger 1 bol + 2 gånger $\frac{1}{2}$ bol + 14 solidi + 2 solidi *desolate terre* ha summerats till 4 bol 16 solidi terra in censu (41). Fallet Magleby (Mön) blir också enkelt, om man observerar, att uppgiften i en förekommande Nota inte tillhör summan, medan däremot en åtting ødejord har räknats in däri (140).

51. Gissel hänvisar till sin ovannämnda skrift s. 292. På rad 8 därstädes ändras $1\frac{1}{2}$ till $1\frac{1}{4}$.

olika uttryck för en och samma sak). Men väl att märka: här talas det inte om *terra in semine* utan om *enbart utsäde*. Någon jämförelse mellan markerna *terra in censu* och *terra in semine* har alltså inte här vidtagits (Runquist 3 755). Så har emellertid skett på andra ställen i sagda uppsats, varvid genomsnittligt 1 mk skyldjord på Själland har satts till 2 mk sädesland under yngre medeltid (se t.ex. Runquist 2 522).

Exkurs

Att det i min för omkring ett kvarts sekel sedan utgivna skrift »Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i kung Valdemars jordebok« har insmugit sig ett och annat, som jag vid senare eftertanke gärna skulle ha velat omformulera, är en naturlig sak. Här närmast redovisas några synpunkter i nämnda syfte.

I kapitlet »Måtts- och viktsenheter nas proportionalitet« (s. 15–25) har jag uttalat mig om en under valdemarstiden brukad jylländsk viktsenhet, av mig kallad troyesmarken. Orsaken till denna namnsättning var dels, att marken i fråga hade en till synes passande vikt härför, dels att jag av Aakjær fick bekräftelse på, att troyesvikten hade haft en betydande utbredning i Danmark under äldre medeltid (privatbrev 6.8.1947).

Så småningom har jag emellertid blivit alltmera övertygad om, att man i det betraktade fallet skulle ha syftat på en verklig dansk mark, vilken på ett traditionellt sätt vore indelad i ören, örtugar och penningar. Den kunde då mycket väl ha brukats i den s.k. Vinternatthållslistan, där ett sådant uppdelningsschema har redovisats. Härigenom skulle det i samma förteckning omnämnda fodret honung kunna taxeras till 4 mks jämnt, vilket eljest inte hade varit möjligt. Det på s. 81 i Rymdmått utläsbara, mycket ansträngda försöket till förklaring av honungsfodrets prissättning kunde då helt utgå.

Men inte ens om den ifrågavarande marken har varit viktskalibrerad efter den tilltänkta franska förebilden, bör den bära namnet troyesmark, om den har en dansk indelingsgrund. Med hänsyftning på dess förekomst inom Åboområdet skulle jag vilja föreslå namnet Åbomark. Sannolikt, om än inte 100-procentigt säkert, bör också Vinternatthållslistans proveniens sökas inom sagda område⁵².

Under de sistförflutna två decennierna har jag räknat som min främsta arbetsuppgift inom metrologien att med största möjliga noggrannhet söka klarlägga de inbördes förhållandetalen mellan de mest välkända europeiska viktsenheter na under främst det 13:e och 14:e århundradet samt att på grundval av en sådan undersökning upprätta en tabellarisk översikt över sagda viktsvärden. Genom att jämföra sådana grundligt genomarbetade uppgifter med de i Rymdmått på s. 15ff och 106 anförda finner jag, att de äldre angivelserna äro behäftade med beklag-

52. Genom min ändrade inställning till Troyesmarkens användning i Danmark under Valdemarstiden har jag undandragit mig Rasmussens kritik på denna punkt i Mål s. 24.

ligt stora fel, uppskattningsvis uppgående till c:a 1 % i genomsnitt. Däremot har jag dessbättre kunnat konstatera, att ingen av de väsentligare slutsatser, som dragits, ha influerats av denna omständighet.

Exkurs 1, som behandlar de svenska och de norska medeltida markernas vikter (s. 103ff) tillhandahåller emellertid en blandning av noggranna och mindre noggranna viktsuppgifter och bör av denna anledning helt omskrivas. För närvarande nöjer jag mig emellertid med det uttalandet, att jag på en punkt beklagligt nog har vilseletts av ett irrljus och felaktivt satt likhetstecken mellan 1500-talets lödiga svenska mark och 1200-talets Skaramark, ett misstag, vilket har påtalats av Sam Owen Jansson i Måttordbok (1950, s. 48).

Exkurs 2, vars huvudämne har varit hafnernas fördelning på skipæn, har däremot visat sig ha ett mera påtagligt värde och har av mig vidare utvecklats i ett par efterföljande skrifter⁵³.

I Runquist 3 (730) har jag reducerat ett från 1683 härrörande arealgenomsnitt med 10 % för att bättre svara mot situationen år 1315. I tidsordning blir detta en ökning av $11\frac{1}{9}$ % (eller avrundat 11). På förekommen anledning klargör jag här, att det jämna procenttalet 10 blott har valts för att underlätta uträkningarna. Slutresultatet hade blivit exakt detsamma, om jag i stället för 10 hade valt ett annat tal mellan, låt oss säga 0 och 20.

Slutligen vill jag i detta sammanhang ställa två uttalanden mot varandra. I Mål (apr. 67, s. 24) skrev Rasmussen: »Når man regner med, at der i Valdemarstiden gik 288 penninge på en jysk, men 240 på en østdansk mark penge, skyldes det således, at P. Hauberg ved vejledning af fundne mønter har konstateret, at de jyske penninge vejede mindre end de østdanske. Det er derfor dristigt af Runquist at konstruere en særlig jysk skålvægtsmark, hvis eksistens forudsætter, både at der var den omtalte forskel på den jyske og den østdanske pengemarkes penningetal, og at den jyske penning vejede lige så meget som den østdanske.« Några månader tidigare (dec. 66) hade jag i en uppsats anfört: »Efter detta konstaterande är det min förhoppning, att man i fortsättningen inte skall räkna med den vanliga Valdemarsmarken i jylländska KVJ-sammanhang, vilket upprepade gånger skett och medfört oriktiga resultat. Den jylländska marken var nämligen under det betraktade tidsskedet exakt 20 % tyngre än den østdanske och detta av den enkla anledningen, att örtugen på Jylland omfattade 12 penningar, på öarna och i Skåneland åter 10.»⁵⁴.

Jag tillåter mig att avrunda det sist anförda med ett uttalande av Gissel: »C. A. Christensens og (især) Poul Rasmussens tavshed over for Runquist må være et tegn på den usikkerhed, der hersker efter publiceringen af dennes studier« (Gissel 247, not 23).

53. Valdemarstidens halländska ledungsflotta, dess utveckling och organisation. Vetensk.soc. i Lund. Årsbok 1954, s. 55ff; Halländska ortnamn i Kung Valdemars jordebok. En översikt. Namn och bygd 1970, s. 94ff.

54. En medeltida räknemästare som skiljedomare i en aktuell tvistefråga, Halmstad 1966, s. 28.

Litteraturförteckning

Förkortningar: mk = mark; mkg = mark guld; mks = mark silver; mkd = mark denarer; d = denar (penning); skl. = skilling; sol = solidus; pd = pund; skp = skäppa; td = tunna; hrd = härad; so. = socken. RBJ = Roskildebispens Jordebog, Danske middelalderlige regnskaber, 3R, 1 Bind, (Kbh. 1956); ÅB = Århusboken; KVJ = Kong Valdemars Jordebog, ed. S. Aakjær (Kbh. 1926-43); KVJ indl (not) = inledningen (noterna) till sistnämnda verk; Maal = Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark, Nord. Kultur XXX (1936); Plov = Aakjær, Plov og Havne, Juristforb:s Med Lov skal Land bygges (Kbh. 1941); Kirkeafgift = Aakjær, Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe Stift 1321-1682, Fortid og Nutid, Bd XVI, Hæfte 1 (1945); Korntiende I, (II) = Aakjær, Korntiende og kornareal i det 14. århundrede, Hist. Tidsskr., 11R. II (III); Bolin = S. Bolin, Hallandslistan i kung Valdemars jordebok. Scandia, bd 2, häfte 2 (1929); Ledung = Bolin, Ledung och frälse (Lund 1934); Christensen = C. A. Christensen, Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede, DHT 10R. I; Fragment = Christensen, Det udrykte fragment af Roskildebispens jordebog samt nogle bemærkninger om selve jordebogen og dens to sognelister, Festskrift til Erik Arup (1946); Sognelister = Christensen, De to sognelister i Roskildebispens jordebog, DHT 11R. III; Ændringerne = Christensen, Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, DHT 12R. I; Falsterlisten = Christensen, Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning, DHT 12R. IV; TC = Tage Christiansen, Sognelisterne i Roskildebispens jordebog DHT 13R. IV; Erslev = Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid (Kbh. 1898); Gissel = S. Gissel, Landgilde og udsæd på Sjælland (Kbh. 1968); Bol og by = Gissel, Bol og by på Selsø (Kbh. 1964); Graversen = Chr. B. Graversen, Hallandslistens naturalieværdier, DHT 11R. V; Hauberg = P. Hauberg, Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241-1377, Aarbøger f. nord. Oldkyndighed og Historie (Kbh. 1884); Rasmussen I = Poul Rasmussen, Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog fra c. 1315, Jyske Samlinger, 5R. V (Aarhus 1941); Rasmussen II = fortsättningen på nämnda skrift, Jy. S., 5R. VIII (Aarhus 1947); Guldtal = Rasmussen, Bestemmelse af Mark Guldtal (og Plovtal) for Gods i Ning og Hasle samt Øster- og Vester Lisbjerg Herreder, som har tilhørt Aarhusbispen og hans Kapitel, Jy. S., 5R. VI (Aarhus 1944); Mål = Rasmussen, Mål og vægt (Kbh. 1967); Rhamm = K. Rhamm, Die Grosshufen der Nordgermanen (Braunschweig 1905); Runquist 1, 2, 3 = K. Runquist, De medeltida danska jordvärderingsenheterna med särskild anknytning till guldvärdering och skylntaxation under valdemarstiden, DHT 11R. III (1951, 52, 52); Rydmått = Runquist, Rydmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars jordebok, Hallands Hembygds förbunds skriftserie III (Halmstad 1950).

Verk, som anlitas mera sporadiskt, omtalas endast i noterna.

Summary

The cadaster of the bishop of Roskilde, usually called »*Roskildebogen*«, is a composition of manuscripts from the year 1370 connected with the agricultural and settling history of Zealand. Among the historians who have contributed to the interpretation of it Svend Aakjær, C. A. Christensen, and Svend Gissel particularly must be mentioned. (See the bibliography).

An important part of the composition is two so-called parish registers. In 214 specific cases the »*mark-øre-numbers*« and the »*plough-numbers*« are connected. Difficulties have arisen as to the interpretation of the former numbers. Thus Aakjær has suggested episcopal tithes as a solution while Christensen imagines the alternative, namely *cathedraticum*. In an excellent dissertation in (Danish) *Historisk Tidsskrift*, Tage E. Christiansen has recently given certain arguments for assuming, that the discussed duties might have been episcopal tithes.

The problem lies within the manuscript itself because it is very difficult to decipher, and in order to arrive at any conclusion at all, the author has made use of a mathematical-statistical method. The result of this is that the »*mark-øre-numbers*« are definitely episcopal tithes, *decima episcopalis*, while the »*plough-numbers*« cover the properties granted for the maintenance of the clergymen, *mensa pastoris*.

The generally known rule about »threefold«, implying that one third of the crop went to the officials, one third to seed, and one third to the farmer's own need, has in the account been brought to the front. The rule, which can only be considered an average theorem, has won more direct acceptance through cultivation tests by the Swedish historian Albert Sandklef. One aspect of this presentation has been to show that the source calculates on a yearly yield of three times the seed; in this connection Aakjær has counted on the total amount instead of the yearly sum.

The examination has confirmed Sture Bolin's assumption from 1929 that the assessment of the »*mark*« of barley (Swed. *korn*; Dan. *byg*) during the Valdemar era valued five mark silver and that the price of rye by weight has been twice the price of oats.

In the last paragraph of the paper a number of quantitative relations in the manuscript are studied.

Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder ca. 1517

AF ERIK ULSIG

1. *Beskrivelse af registret*

Kildematerialet til oplysning om agrar-, ejendoms- og bebyggelsesforhold i Danmark i første halvdel af 16. årh. er ganske omfattende, men uegalt og svært at bearbejde. Enkeltstående kilder af kvalitet og omfang som Roskildebispens jordebog fra o. 1370, se især Ods hd.¹, eller præsteindberetningerne og stiftslande-bøgerne fra 1560'erne er svære at få øje på. Blandt periodens værdifuldeste kilder må regnes fortegnelsen fra Ringsted og Ramsø hd. fra Christian II's tid, som her skal gøres til genstand for en nærmere undersøgelse².

Fortegnelsen er af William Christensen dateret til 1519-20, formentlig bl.a. fordi Ove Bille ikke betegnes som biskop, af Thelma Jexlev til 1517, idet den i listen adskillige steder optrædende Roskildekannik Laurids Falster døde dec. 1517. Det kan desuden anføres, at Anne Meinstrup et enkelt sted betegnes fru Anne af Højstrup. Gården blev frataget hende af Christian II i 1518. At listen er fra efter 1513, er helt klart ud fra en række adeliges herretitel.

Den samtidige påskrift på listen lyder: »Dette register holder mange kirkens og gode mænds gårde i Ringsted hd. er og Ramsø hd.« Ordet »mange« er ikke umiddelbart forståeligt, der er nemlig ikke tvivl om, at registret tilsigter fuldstændighed. Sogn for sogn, by for by opregnes antallet af gårde (tjenere) og gård-sæder lydende under en række navngivne personer eller institutioner. Til eksempel:

Jystrup: Item bispen 10 og 2 gårdsæder, Jystrup kirke 1, 1 præstegård som 1 bonde ibor.

Ingvorslund: Hr. Jacob 2.

Listens angivelse af bøndernes eller brugenes tilhørsforhold er, som det vil ses, summarisk. Mens de steder, hvor tilhørsforholdet oplyses ved en geografisk institutionsangivelse, f.eks. »til København«, »til Sorø«, »til Vallø«, »Jystrup kirke« (dvs. kronlen, kloster, adelsgård, sognekirke) ikke volder den nutidige læser besvær, stiller det sig umiddelbart anderledes, når tilhørsforholdet anføres til en person. Hvem er således den ovenfor anførte Hr. Jacob med 2 [tjenere] i Ingvorslund? Og hvad skal man gøre med følgende oplysning: »Truelstrup: Knud Pedersen

1. Cf. Per Raslow: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede. *Hist. Tidsskr.* 1975.

2. Rigsarkivet, reg. 108 A pk. 15 nr. 31. Cf. Thelma Jexlev: Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til Registratur 108 A. *Arkiv* 1975. Se nu også Thelma Jexlevs analyse af registret i *Fra dansk Senmiddelalder* (1976), p. 47-89.

4«? Imidlertid viser en nærmere undersøgelse, at listens kortfattedhed alligevel ikke bevirker større vanskeligheder, fordi kildematerialet til perioden er tilstrækkeligt til, at vi kender næsten alle tidens adelsmænd. Knud Pedersen er således den bekendte Knud Pedersen Gyldenstjerne af Tim, og da der ikke o. 1517 kendes nogen ridder med fornavnet Jacob og adelsmænd i øvrigt normalt anføres med patronymikon eller slægtsnavn, må hr. Jacob være gejstlig, uden tvivl kannik eller vikarpræst ved Roskilde domkirke.

Fortegnelsen anfører hovedgårde og optæller gårde og gårdsæder. Som påpeget af Thelma Jexlev er der en række forskelle mellem den måde, listen er blevet ført på for de to herreder. For den første landsby i Ringsted hd. anføres gårde og gårdsæder, hvorefter forfatteren indskrænker sig til at explicitere arten, når det drejer sig om gårdsæder. For Ramsø hd. anføres derimod tjenere (som oftest dog ikke explicit) og gårdsæder, idet forfatteren dog naturligvis bruger termen øde gårde, hvor der ingen tjenere var. I Ringsted hd. nævnes enkelte gadehuse, i Ramsø hd. ingen. Endelig skal det bemærkes, at terminologien vedrørende præstegårdene i Ramsø hd. forekommer forvirrende.

Det særegne ved listen er, at dens registrering egentlig ikke gælder bønderne, men disses herrer. Den er ikke noget skatteregnskab eller nogen skatteansættelse, men nok en fortegnelse, som kunne hjælpe centraladministrationen ved pålæggelse af offentlige byrder, hvad enten på bønderne eller deres herrer. Den minder herved mest af alt om præsteindberetningerne fra 1568.

Det lønner sig at kaste et blik på disse. Ifølge brev af 26/6 1568 skulle herredsprovsterne for hvert sogn antegne herregårde, bøndergårde, bol og gadehuse og anføre, hvem de tilhørte. Der er bevaret indberetninger fra Vendelbo stift³ og fra 3 af Lolland-Falsters 5 herreder⁴. Mens de fire brugskategorier øjensynlig har haft god mening nord for Limfjorden, er det tydeligt, at ordet bol ikke har sagt provster og præster på Lolland-Falster ret meget. Provsten i Falster Sd.hd. peger selv på, at han bruger betegnelsen gårdsæder i stedet for bol⁵. Provsten i Fuglse hd. fortolkede derimod kancelliets ordre derhen, at bønder betød selvejerbønder, bol fæstebønder (!), mens provsten i Musse hd. opgav at standardisere de oplysninger, han modtog fra de enkelte sognepræster. Resultatet af Musseprovstens forvirring blev, at bol anførtes i 4 af 19 sogne, gårdsæder i 4 andre sogne, men i øvrigt blev ugedagsbondebegrebet det, der interesserede de fleste præster.

Sammenlignet med præsteindberetningerne fra 1568 hævder 1517-fortegnelsen sig smukt. Hvor hine som oftest ikke fordeler brugene på de enkelte byer, er denne meget præcis i sine geografiske oplysninger. Men sammenligningen med 1568 advarer mod på forhånd at betragte gårdsædebegrebet som entydigt.

3. Ed. C. Rise Hansen: Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599 (1964).

4. Ed. i Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse: Lolland-falsterske herredsbøger. decimantlister m.v. fra tiden efter Reformationen (1971). Mens indberetningerne fra Vendelbo stift både foreligger fra de enkelte præster og i herredsprovsternes redaktion, er kun de sidste bevaret fra Lolland-Falster. Hvorfor udgiverne betegner dem decimantlister, ses ikke.

5. Ibid. p. 42.

På forhånd bør man dertil spørge, om alle ejerkategorier er medtaget. Ligheden med 1568-indberetningerne er her påfaldende: de skattefrie præstegårde er udeladt, men således at der anføres en lang række præstegårde beboet af bønder. Endvidere savnes i 1517 kronens hovedgårde Skjoldenæs og Holm; i 1568 anføres kronens hovedgårde i reglen, men det gælder dog ikke for Musse hd., hvor Ålholm er unævnt.

Et enkelt sogn i Ramsø hd., Ørsted, mangler i 1517-fortegnelsen.

2. *Registrets oplysninger om gårdtal, besiddelsesforhold og godsstruktur*

Tre arter af oplysninger kan udtrages af Ringsted-Ramsølisten: 1) bebyggelsens omfang, dvs. antallet af landbrug i de enkelte byer, 2) ejerforholdene, specielt ejerkategorierne, 3) godsernes struktur (arrondering, brugskategorier). Etableringen af disse oplysninger forudsætter en identifikation af sted-, person- og institutionsnavne, som her bringes i tabellarisk form, men jeg begrænser – vilkårligt – undersøgelsen til at omfatte halvdelen af listens område, nemlig Ramsø hd. (excl. Ørsted s.) og Ringsted hd. nordensø, dvs. de 5 nordligste sogne.

Til forklaring af tabel B: betegnelserne København og Skjoldenæs gælder områdets kronlen; kolonnen fire klostre dækker over Antvorskov, Sorø, Knardrup og Maribo; nonneklostrene i Roskilde er Vor Frue, St. Clara og St. Agnete; under Roskilde domkirke medtages Duebrødrehospital, som if. fundats af 1/1 1478 var omdannet til kannikedømme, samt St. Jørgensgården (blot 1 gd. i Assenløse i Dåstrup s.); ved københavnsk gejstlighed forstås Vor Frue kirke og Helligåndshuset; under adel er rubriceret 17 personer og godser. For sig selv er dog anført hr. Maús Eriksen (Bølle); han var den adelsmand som disponerede over flest gårde i herredet, men hovedparten af hans rigdom udgjordes af Ejby-Spanager, om hvilke det andetsteds fra vides, at de var et bispelen. – Tabel A for Nordre Ringsted hd. er mere simpel, og det skal blot nævnes, at rubrikken adel omfatter 6 personer og godser, hvoraf kun 2 (Truid Gregersen Ulfstand og Vallø) er gangere fra Ramsø hd. – Til sammenligning anføres gårdtallene 1682.

Med hensyn til *antallet af landbrug* skal foreløbig blot bemærkes, at bondegårdstallet i 1517, 343 gd. i Ramsø hd. og 155 (incl. 8 ugedagsbønder) i N. Ringsted hd., tilsm. 498, svarer godt til tallene i matriklen 1682, 351 + 154 = 505. Ligheden udstrækker sig også til enkelte byer, se f.eks. Højelse s., hvor seks af byerne (dvs. excl. kirkebyen) har identiske gårdtal 1517 og 1682. – Dette bestyrker antagelsen af, at 1517-listen indeholder en fuldstændig gårdfortegnelse undtagen, som tidligere anført, for præstegårdene og kronens hovedgårde. Se om disse nærmere nedenfor p. 59f. Bebyggelsens nøjagtige omfang kan dog først fastslås, når gårdsædebegrebet er blevet analyseret, se afsnit 3.

Før end der trækkes konklusioner om *ejerforholdene* i det behandlede område, skal det påpeges, at 1517-listen egentlig ikke interesserer sig for ejerforhold, men

for hvilke bønder der tjente under hvilke herrer, at listen altså angiver, hvem der havde godset i forsvar. Dette forhold ses allerede af, at listen i reglen ikke anfører de forskellige præbender, altre eller fonds tilknyttet Roskilde domkirke, men i stedet de personer, som sad inde med dem eller bestyrede dem. Således anføres hr. Laurids Falster med 2 gd. i Viby og 2 i Assenløse, if. kapitelsjordebogens 1568

Tabel A. Ringsted hd. nordensø antal landbrug if. registret ca. 1517.

	1682	1517 i alt	Bisp	Skjolde- næs	Ringsted kl.	Nonne- klostre i Roskilde	Roskilde domkirke	Sogne- gejstl.	Adel
<i>Allinde</i>	18	hgd+14+10gs						10gs	hgd+14
<i>Estrup</i>	3	6							6
<i>Haraldsted</i>	16+1	5+9gs+1 hus		5+9+1 hus					
<i>Kastrup</i>	1	1		1					
<i>Egtved</i>	1	1		1					
<i>Allindelille</i>	11	11				11			
<i>Tåstrup</i>	4	5+1gs		1					4+1
<i>Ske</i>	6	5+6gs				5+6			
<i>Klarup</i>	1	1+1 hus				1+1 hus			
<i>Toverup</i>	—	1							1
<i>Valsømagle</i>	12+2	18				1	1		16
<i>Vigersted</i>	10	7	2	1		1	1		2
<i>Ortved</i>	12	12		1	3				8
<i>Ågerup</i>	5	5	2	3					
<i>Snekkerup</i>	13	14+2gs+3 huse	4+1	7+3 huse		1	2+1		
<i>Valsøllille</i>	12	15	7	8 ugedags					
<i>Svalmstrup</i>	1	2				2			
<i>Højbjerg</i>	—	1		1					
<i>Lindebjerg</i>	—	1		1					
<i>Høed</i>	5	5+1gs	4+1	1					
<i>Skjoldenæs</i>	hgd	[hgd]		[hgd]					
<i>Jystrup</i>	15	12+2gs	10+2					2	
<i>Højbjerg</i>	1	2		2					
<i>Næs</i>	—	1		1					
<i>Atterup</i>	1	1	1						
<i>Tåstrup</i>	2	4		3					1
<i>Mortenstrup</i>	4	5	5						
	1hgd 154gd 3bol	[2]hgd 155gd 3lgs 5 huse	35gd 4gs	[1hgd] 37gd 9gs 4 huse	3gd	22gd 6gs 1 hus	4gd 1gs	2gd 10gs	1hgd 52gd 1gs

gårde under præbendet Hersted, samt med 1 gd. i Ølsemagle og 1 i Syv, som kan have været portions- eller altergods evt. fællesgods under hans forvaltning. Større konsekvenser har den tidligere anførte iagttagelse, at adelsmanden hr. Mads Eriksen Bølles gods først og fremmest bestod af bispelenet Spanager-Ejby, idet denne konstatering stiller det åbent, om andet under adelen anført gods var kron-, kloster- eller bispegods, og om noget af det under Roskildeskannikerne rubricerede gods var deres private ejendom⁶.

For de til kannikerne i Roskilde henførte ejendomme i 1517-listen tilbyder 1568-jordebogen sig til kontrol og sammenligning⁷. Det er ganske vist ugørligt, eller i hvert fald overordentlig tidrøvende, at identificere alle ejendomme i de to kilder, men en grovere sammenligning kan også gøre det. I Ramsø hd. anføres domkirken i 1517 med 92 gd. (og 2 gs.). I 1568 lød 94 gd. (hvis præstegårdene i Syv og Højelse medregnes), en øde jord og et hus under domkirken i samme herred. Nytilkomne var 10 gd.; de 6 var erhvervet ved mageskifter, nemlig 2 i Syv 22/7 1551, 2 i Kløvested 20/4 1561, 1 i Højelse 7/4 1567 samt 1 i Syv ml. 1520 og 1530⁸, mens intet vides om kapitlets adkomst på de 4 andre nye gd., 2 i Viby⁹, 1 i Ølsemagle og 1 i Ølby. Desuden var der en øde jord i Højby, som må være glemt eller ikke fundet en antegning værd i 1517. Forsvundet var 8 gd., 1 i Ingvorlund var øjensynlig lagt sammen med nabogården, 1 i Assendrup var 7/2 1562 blevet mageskiftet væk af kronen (!) til Johan Friis¹⁰, mens 1 gd. i Højby og 1 i Assenløse må formodes at være identiske med 2 gd. smstds., som i landebogen 1567 hørte under sognepræsten i Rorup, men som denne ikke havde i 1517. Om 3 gd. i St. og Ll. Salby og 1 i St. Ladager haves ingen oplysninger.

I N. Ringsted hd. havde domkirken 3 gd. (og 1 gs.) i Vigersted s., som genfindes i jordebogen 1568, og 1 gd. i Valsømagle. Den sidste var væk i 1568, uden tvivl mageskiftet til Anne Meinstrup, som i 1517 ejede 16 gd. i byen¹¹. Af nyt gods

6. Jeg skal påpege, at nøjagtig det samme problem foreligger ved benyttelse af 1568-indberetningerne. Provsterne på Lolland oplyser i reglen, men ikke altid, når adelige tjenere egentlig var kongelige birkebønder. Både i Hunseby s. og i Hjelm i Majbølle s. er der således anført bønder under fru Susanne til Nakkebølle og fru Karin til Hellerup, som egentlig hørte til Toreby birk (p. 18 og 21. cf. p. 13). I indberetningerne fra Vendelbo stift anføres det i reglen, når gårde i adelig besiddelse var pant fra kronen, men ikke altid. Således er fru Karen Krabbe af Ullerup optegnet med 12 gd. i Øsløs. Arup og Vesløs sogne, som var krongods (C. Rise Hansen, p. 87f. Cf. 20/2 1408 og 23/4 1408, Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd p. 130, Hald lens jordebog 1607, RA).

7. Ed. J. O. Arhnung: Roskilde Kapitels Jordebog 1568 (1965).

8. Se J. O. Arhnung: Roskilde Domkapitels Historie II, p. 152, og hans skema over jordebøgerne. Gården i Syv øjensynlig erhvervet imod afhændelse af 1 gd. i Atterup. Ø. Egede s. Modparten i mageskiftet må have været Hans Bille af Egede, som i 1517 ejede den eneste adelige gård i Syv.

9. Jeg må imidlertid gætte på, at kapitlet også ejede disse 2 gd. i 1517, idet den eneste anden ejer i Viby var Sparrerne på Vibygård og det synes utænkeligt, at de skulle have afhændet gods i byen. At 1517-listen skulle være fejlfri, er der selvfølgelig ingen grund til at tro.

10. Se Roskilde Kapitels Jordebog 1568, p. 239.

11. Hendes efterkommere ejede, som anført nedenfor, hele byen, og vi ved, at hun før 12/8 1532 ved mageskifte erhvervede St. Clara klostrets gård i byen (K. Barner og A. Heise: Familien Rosenkrantz's Historie II, Dipl. p. 127).

Tabel B. Ramsø hd. antal landbrug if. registret ca. 1517.

	1682	1517 i alt	Bisp	Mads Eriksen	Skjold- næs	Køben- havn	Fire klostre	Nonne- klostre i Roskilde	Roskilde domkirke m.m.	Køben- havn gejstl.	Sogne- gejstl.	Adel
<i>Borup</i>	6	3+5gs	3+5									
Skæverup		1	1									
Bastebjerg	1	1	1									
Lammestrup	8	7	7									
Gammerød	7	5	5									
Stubberup	4	4						4				
Urup	4	5							5			
Ørninge	3	3							3			
Hegnede	8+1	7		7								
<i>Dalby</i>	13	13+3gs		1			3+2	2		3	lgs	4
Regnemark	8	8										8
Kløvested	13	13+2gs	1+1		3		1	6	1			1+1
<i>Rorup</i>	7	7							6		1	
Højby	10	7						1	6			
<i>Syv</i>	13	14				2			10		1	1
Viby	hgd+16+1	hgd+13+4gs							9			hgd+4+4gs
Ingvorslund	1	2							2			
Øm	9	6+4gs	6+4									
<i>Gadstrup</i>	6	7+1gs							6+1		1	
Ramsømagle	10	12+1gs					12+1					
Ramsøgårde	3											
Ramsølille	9	9					3		6			
<i>Ølsemagle</i>	29	26+2gs			2+1		2+1 jord	5	7	3	lgs	6
<i>Dåstrup</i>	6	5						4			1	
Birkede	5	6						5			1	

Truelstrup	3	4										4
Svenstrup	5	5+1gs					5+1					
Assenløse	14	14+1gs					8		6+1			
<i>Højelse</i>	13	12	2	2						8		
Ll. Skensved	13	13+1gs	2	1			2			3		5+1
Ølby	22	22+4gs		1+1		1	2+2			4	2+1	12
Assendrup	6	6+1gs								1		
Vilkestrup	2	2								2		
St. Salby	11	11								7	2	2
Ll. Salby	8	8	1	2		1				2		2
<i>Kimmerslev</i>	8	6+2gs	6+2									
Svenstrup	hgd	hgd+7gs	hgd+7gs									
Grønholt	5	9gs	9gs									
<i>Ejby</i>	17+1	29+2gs		27+1								2+1stavv
Spanager	hgd	5		5								
Stenkelstrup	1	2	2									
Valore	10	10			10							
Ll. Ladager	3	4										4
St. Ladager	10	6+3gs					1	1		3+3		1
Holme Mølle	1	[hgd]										
		[hgd]										
Ramsø hd.	3hgd 351gd 3bol	[3]hgd 343gd 53gs	1hgd 33gd 28gs	44gd 1gs	11gd 2gs	[1hgd] 19gd 1gs	24gd 3gs	45gd 3gs	93gd 2gs	13gd 4gs	7gd 3gs	1hgd 54gd 6gs
Ringsted hd.	1hgd 154gd 3bol	[2]hgd 155gd 31gs	35gd 4gs		[1hgd] 37gd 9gs		3gd	22gd 6gs	4gd 1gs		2gd 10gs	1hgd 52gd 1gs
Tilsammen	4hgd 505gd 6bol	[5]hgd 498gd 84gs	68gd 32gs	44gd 1gs	[1hgd] 48gd 11gs	[1hgd] 19gd 1gs	27gd 3gs	67gd 9gs	97gd 3gs	13gd 4gs	9gd 13gs	2hgd 106gd 7gs

havde domkirken i 1568 7 gd. i Valsølille, erhvervet ved mageskifte med kronen (se nedenfor p. 66f).

Det vil af den her gennemførte sammenligning fremgå, at der blandt de 96 gd., som jeg i 1517-listen har rubriceret som hørende under domkirken, er ringe eller ingen plads for privatgods. De blot 5 gd. (i St. og Ll. Salby, St. Ladager og Valsømagle), som savnes i 1568, kan meget vel være mageskiftet væk for noget af det nye gods, domkirken besad i 1568; et par af den kan evt. være overtaget af adel efter reformationen.

Vanskeligere er det at kontrollere, om det til adelen henførte gods også ejedes af de pågældende adelige. En gennemført undersøgelse ville kræve, at alt det formodede adelgods genfindes og dokumenteres i andre kilder. Jeg må her nøjes med en oversigt. Ifølge listen tilhørte Allinde hgd. og 42 gd. (Allinde 14, Estrup 6, Regnemark 8, Syv 1, Truelstrup 4, Ll. Skensved 3, Ølby 3, St. Salby 1, Ll. Salby 1, St. Ladager 1) det koteri af højadelige slægter, som nedstammede fra Lunge-, Brok- og Billeslægterne. Det meste af deres her anførte gods genfindes let i andet kilde-materiale¹². – Under Vallø lod 19 gd. (Ølsemagle 2, Ølby 1, Ll. Salby 1, Ll. Ladager 4, Vigersted 2, Ortved 8, Jystrup-Tåstrup 1); kun godset i Ortved kendes fra Valløskiftet 1419-21, men det er klart, at der i 1517 også måtte høre gods i Ramsø hd. til den store Vallø hovedgård. – Kun 4 gd. i Viby anføres i 1517 til Sparrerens hovedgård smstds. – Overraskende er oplysningen om Anne Meinstrups besiddelse af 16 gd. i Valsømagle og 1 i Toverup. At godset var hendes privatbesiddelse, fremgår imidlertid af sønnesønnen Erik Rosenkrantz's mageskifte af det til kronen 23/8 1573. Flere breve i hendes fader hr. Henriks arkiv viser, ret fortolket, hans besiddelse af Valsø¹³. – 4 gd. i Tåstrup i Haraldsted s. ejedes af Jens Mortensen »på Krogerup«, uden tvivl en jysk adelsmand. En af gårdene mageskiftedes 22/11 1576 af jyden Peder Skram til kronen, og alle 4 gd. er noteret i Roskildegaard's jordebog 1576-77 som mageskiftegods. – Den mest beskedne lavadel var repræsenteret af Lauritz Nielsen i Havnelev og den af Christian II yndede Rolf Madsen, som hver havde en gd. i Ølsemagle. Endvidere af Niels Pedersen »som tjener bispen i Sjælland« og anføres med 4 gd. i Ølby^{13a}. Gårdene var formentlig hans egne, idet de hverken før eller siden vides at have tilhørt bispestolen (kronen); i matriklen 1664 hørte de under adelsgodset Gml. Køgegård, 1399 29/6 tilhørte de Jacob Ebbesen (Lunge).

Den gode sjællandske lavadelsmand Oluf Daa af Ravnstrup besad, lidt overraskende, 7 gd. (Ølsemagle 2, Ølby 4, St. Salby 1). Den ene af Ølbygårdene havde han erhvervet ved mageskifte med kronen 20/8 1505. Alle Ølbygårdene var i matriklen 1664 adelsgods under Gml. Køgegård. – Fru Alhede Urne, enke efter Tetz Rosengaard og søster til den daværende Roskildebisp Lage Urne, anføres

12. Cf. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser (1968), registret samt bilag.

13. Se især Rep. Dipl. 2. r. 1593, 2545 og 3194. Den rette fortolkning er ikke lykkedes i Danske Adelsgodser p. 269.

13a. Han var af slægten Væbner-Halvegge, se Troels Dahlerup i Hist. Tidsskr. 1969, p. 16.

med 1 gd. i Kløvested og 2 i Ll. Skensved. En naturlig mistanke om her endelig at have fundet et bispelen bekræftes ikke af senere kilder til bispegodsets historie. Christoffer Rosengaard kunne da også 4/9 1586 mageskifte 1 gd. i Ll. Skensved til kronen.

De sidste adelige godsejere i området var fru Karen (Gyldenstjerne), Jørgen Daa's, med 4 gd. i Dalby og hr. Mads Eriksen (Bølle) med 1 gd. i Dalby, 7 i Hegnede, 2 i Højelse og 2 i Ll. Skensved.

Hverken Karen Knudsdt. eller hendes afdøde mand Jørgen Daa vides ellers at have haft nærmere tilknytning til Sjælland. Heraf må nærmest kunne sluttes, at så var Dalbygårdene ikke nogen forlening; men hvor havde hun da fået dem fra?

Heller ikke Mads Eriksens godsbesiddelse er umiddelbart begribelig. Det er nødvendigt at foretage en analyse af hans gods og hans familieforbindelser.

Mads Eriksen (Bølle) stammede fra en fynsk lavadelsfamilie, som udviser en kraftig social opstigning i anden halvdel af det 15. årh. Eiler Madsen blev Århusbisp 1482–89, mens han broder Erik giftede sig til Orebygård på Lolland. Dennes sønner var Mads Eriksen, fra 1513-14 rigsråd og ridder, som arvede Orebygård og 1505 fik Roskildebispens livsbrev på Tureby, Spanager og Ejby, og Eiler Eriksen, fra 1523 ligeledes rigsråd. Ifølge Dansk Adels Aarbog var Mads Eriksen g. m. Birgitte Clausdt. Daa¹⁴, men oplysningen skal rettes. Hans kone var i stedet dennes halvsøster (evt. sammenbragte søster) Birgitte Nielsdt. Skave, dvs. en helsøster til Niels Skave, Roskildebisp 1485-1500, og Herluf Skave af Eskilstrup¹⁵. Svogerskabet tjener til at forklare Mads Eriksens lensmandsstilling på bispestøtten Hjortholm 1495-1500 og den næste biskops påfølgende pensionering af ham med Tureby (senest 1502 28·2). Svogerskabet forklarer også hans besiddelse, if. Ringsted-Ramsølisten, af 17 gd. i det sydlige Ringsted hd., geografisk i tæt tilknytning til Eskilstrup og de 31 gd., som Mourids, Herluf Skaves søn besad dér. Nogen forklaring på hans besiddelser i Ramsø hd. flyder imidlertid ikke direkte af det her oplyste, Skaverne ejede jo ikke gods i det herred.

Ved en undersøgelse, hvis detaljer og belæg af pladshensyn må udelades, kan det påvises, at Hegnedes 7 gd. og de 5 gd. i Dalby udgjorde dele af samme godskompleks, i 1540'erne ejet af Erik Hansen (Juel), kannik i Roskilde, som 1545 skrev sig af Hegnede og 1540 fik rettertingsdom for, at han havde ret til at indløse de gårde i Dalby, som hans morbroder Erik Evertsen (Rosensparre), kannik i Roskilde, i 1510 havde pantsat til Mads Lauridsen (Vasspyd)¹⁶. 22/4 1574 kunne Erik Hansens broders datterbørn mageskifte 7 gd. i Hegnede og 4 i Dalby til kronen. Den femte gård i Dalby beholdt Mads Eriksen (Bølle)¹⁷. Selv om panthaveren til »gods i Dalby« i 1540 var Erik Madsen (Vasspyd), må materialet opfattes derhen, at de fire gårde o. 1517 har været viderepantsat til Karen Gyldenstjerne. – Fra Erik Evertsen kan Dalbygodset følges tilbage generation for generation til hr. Evert Moltke af Hegnede (nævnt 1377-1410). At Hegnede har samme arvegang, er sikkert. Byen må folgelig i 1517 have været hr. Mads Eriksens pantegods fra Erik Evertsen.

De 5 gd. i Dalby og 7 gd. i Hegnede var således Mads Eriksens og Karen Gyldenstjernes pant fra andre adelige. Om Mads Eriksens 4 gd. i Ll. Skensved og Højelse var hans ejendom eller pantegods, kan ikke oplyses. Men meget muligt gav sam-

14. DAA 1890, p. 150 og 180, og 1916, p. 426. Samme opfattelse i personregistret til Rep. Dipl. 2. r.

15. Rep. 2. r. 6629 og 7830 sammenholdt med 7397, 7704, 7709 og 5950, 6211, 7636–38, 9541.

16. T. Dahlerup: Det kgl. Rettertings Domme I, p. 313, og II, p. 443; Rep. Dipl. 2. r. 11678–79.

17. Da. adel. Brevkister, p. 193.

arbejdet med bispestolen og den fra Skaverne arvede godsformue Mads Eriksen kapital til opkøb af ejendom i belejlig nærhed af hans gode len Ejby-Spanager.

Undersøgelsen af det i tabellerne til adelen henførte gods har vist, at formentlig intet af det var forleninger eller pant fra krone eller kirke med undtagelse af det oftnævnte Ejby-Spanager.

Vi kan nu fordele på de forskellige ejerkategorier. Tabellerne viser – ikke uventet – at de gejstlige institutioner i Roskilde dominerede. Af områdets 498 bøndergårde besad bispestolen 68, men ejede jo desuden 32 gd. forlenet til Mads Eriksen, altså i alt 100 gd.; Roskilde nonneklostrene havde 67 gd. og domkirken 97. Tilsammen 264 gd., dvs. over halvdelen af områdets gårde var i Roskildegejstlighedens eje. Andre gejstlige institutioner tegnede sig for 49 gd. foruden et mindre antal unævnte præstegårde. Tilbage til kronen var der blot 67 (hvoraf 8 ugedagsmænd), til adelen 118 gd.

De udvundne oplysninger om ejerkategoriernes andel er i sig selv kun af lokalhistorisk interesse. Hvor tilfældige de er, ses f.eks. ved virkningen af at medtage sognene omkring Ringsted (5, i dag 4 sogne). Hermed forøges klostergodset med 112 gd., andre ejerkategorier blot med 5 gd. Men naturligvis leverer oplysningerne deres lille bidrag til en beskrivelse af Danmark på tærsklen til Reformationen¹⁸.

Om *godsdrift, godsstruktur* giver Ringsted-Ramsølisten gode oplysninger. Jeg medinddrager her også det sydlige Ringsted hd. Først og fremmest bemærkes det ringe antal hovedgårde. Kongen havde to, ingen af dem dog anført i listen, Skjoldenæs og Holm. Den sidste lå ved Valore by; gårdens situation under Christian II kendes ikke, men under Frederik I udgjorde den et selvstændigt len med Valore by og 5 gd. i Assendrup (begge byer i 1517 under København) foruden 2 gd. i Åshøj i Bjæverskov hd.¹⁹ – Bispen ejede Svenstrup og Fredsgård (Sneslev s.). – Ringsted kloster havde gården Slangerup ved sydbredden af Haraldsted sø og desuden vel (men det nævnes ikke) en ladegård ved klostret. De øvrige klostre og domkirken havde ikke hovedgårde.

De adelige hovedgårde var seks: Gisselfeld, Bregentved, Eskilstrup (Sneslev s.), Sørupgård (Vetterslev s.), Allindegård og Vibygård. De fire af gårdene var beboet af deres ejere, mens Bregentved og Allinde blot var centrum for jyden Predbjørn Podebusks og skåningen Sten Billes sjællandske besiddelser. Mads Eriksen Bølle ejede ikke nogen sjællandsk hovedgård, men boede på bispestolens Tureby, fru Anne Meinstrup ejede overhovedet ikke nogen hovedgård, men skrev sig af det lille kronlen Højstrup på Stevns.

Der var således ikke mange hovedgårde på adelens gods, kun de der eksisterede fra gammel tid og samtidig var nødvendige for at skaffe standsmæssig beboelse. Og på kirkens og kronens gods opretholdtes kun de få hovedgårde, som var nødvendige af administrative hensyn, samt enkelte andre, som man ikke havde fået

18. I øvrigt bør en del af gårdsæderne medregnes, se nærmere nedenfor, især note 29.

19. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd, p. 84; Frederik den Førstes danske Registranter, p. 346.

taget sig sammen til at nedlægge endnu, Ringsted klostres Slangerup og kronens Holm²⁰.

Antallet af hovedgårde svarer til det tal, som kendes fra andre kilder, hvilket vil kunne ses ved opslag i Trap, Danmark. Havde der nogensinde været mange små herremænd i Ramsø-Ringsted hd., var de i 1517 væk. Som decideret lavadel var der blot Sparrerne i Viby, hovedgårdens tilliggende i området bestod af kun 4 gd. og 1 bygt og 3 ode gs. i byen, og de nye Basser i Sorup, til hvis hovedgård der anføres 2 brydegårde og 1 bygt og 1 ode gs. – Derimod ejede den tidligere nævnte Niels Pedersen (som anføres med 3 gd. i Ølby) ojetsynligt ikke nogen hovedgård. Ligesom Oluf Pedersen, der anføres med 3 gd. i Førslev, Terslev og Tjæreby i Ringsted hd., tilhørte han fogedadelen. 1517-registrets forfatter(e) brugte netop deres tjenesteforhold som identifikationstegn: »Niels Pedersen som tjener bispen i Sjælland« og »Oluf Pedersen som tjener ærkebisp«²¹.

Til adelgodsernes slette og klostergodsernes (Ringsted klostres) gode arrondering er 1517-fortegnelsen en udmærket kilde. Problemet vil ikke blive behandlet her.

3. Gårdtallets udvikling i Ramsø hd. og Ringsted hd. nordensø 1517-1682. Bestemmelse af gårdsædebegrebet 1517

Undersøgelsen har indtil nu mest haft karakter af kildeanalyse og dataetablering. Hvortil kan imidlertid de fremdragne oplysninger om gårdtal og ejendomsforhold i et enkelt sjællandsk herred plus fem sogne bruges? Lad os først se på gårdtallene.

Som tidligere påpeget er der stor overensstemmelse mellem listens gårdtal og gårdtallene i 1682, så stor lighed, at det må være muligt at følge og analysere gårdtallets udvikling ca. 1517-1682

1517-listen anfører i Ramsø hd. 2 hgd., 343 gd. og 53 gs., i Ringsted hd. nordensø 1 hgd., 147 gd., 8 ugedagsmænd og 31 gs. Hermed var imidlertid ikke alle gårde i området optegnet, idet fortegnelsen af princip udelod kronens hovedgårde dvs. Skjoldenæs og Holm) og de præstegårde, der fungerede som præstegårde. Det sidste forhold ses f.eks. af Rorup, hvor der anføres »en præstegård som en bonde ibor«, sammenholdt med Dalby, hvor der ikke anføres nogen præstegård, men nok »en øde gårdsæde til præstegården«.

For Ringsted hd. nordensø nævnes præstegården i Jystrup som beboet af en bonde, mens de 4 andre præstegårde ikke er anført; i Allindemagle var der nu næppe heller nogen²².

20. Om den ringe interesse for hovedgårdsdrift i det 15. årh. se Danske Adelsgodser, p. 348.

21. Troels Dahlerup har venligst gjort mig opmærksom på dette forhold. Se i øvrigt om lavadelen Troels Dahlerup: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. *Hist. Tidskr.* 1969.

22. Der nævnes ganske vist, if. S. V. Wiberg: Alm. da. Præstehistorie, på reformationstiden en sognepræst hr. Anders, men der kendes ikke siden nogen præstegård i Allindemagle. Da Billerne på Allinde hgd. i 1567 havde patronatsret til kirken, er sognet ikke behandlet i landebogen 1567. Se i øvrigt om Allindes gårdtal nedenfor p. 62.

For Ramsø hd. komplicerer bl. a. inkorporationer under Roskilde kapitel en optælling, som kun kan foretages ved at jævnføre med Landebogen 1567²³ og kapitlets jordebog 1568. 1517-listen anfører i kirkebyer kun 3 præstegårde, Rorup, Dåstrup og Ejby. Kun den første anføres som bortfæstet, men det må også have været tilfældet med gården i Dåstrup, jævnfør hertil det forhold, at en gård i Birke i Dåstrup s. ligeledes blot betegnes »en præstegård«, men naturligvis må have været bortfæstet. Derimod er præstegården i Ejby nok kommet med ved en fejltagelse; i hvert fald vides det, at der var præst i Ejby både før og efter 1517. Foruden de 3 præstegårde bemærkes anførelsen i Gadstrup kirkeby af »en tjener til præsten«. Ved sammenligning med Landebogen ses, at han må have siddet i præstegården.

Kapitelsjordebogen 1568 og Landebogen 1567 oplyser, at domkapitlet havde patronatsret til Højelse og Syv. Disse to præstegårde er følgelig i 1517 indregnet under kapitelsgodset, således som det f.eks. ses ved en sammenligning af kapitlets gårdtal 1517 og 1568. I Højelse gik gårdtallet ned fra 8 til 7, og i Syv forblev det 10, til trods for at kapitlet mellem 1520 og 1530 erhvervede 1 gd. i byen (se ovenfor p. 53). Endelig skal anføres, at Landebogen oplyser, at der ikke var nogen præstegård i Kimmerslev. Dette forhold fremgår i øvrigt allerede af mageskifte mellem Roskildebispen og Antvorskov kloster 1454²⁴.

Efter det her anførte var blot 3 præstegårde, Borup, Dalby og Ølsemagle, ikke medtaget i 1517-fortegnelsen for Ramsø hd. For N. Ringsted hd. drejede det sig som nævnt ligeledes om 3 præstegårde. Det samlede gårdtal for området var følgelig i 1517 5 hgd., 496 gd., 8 ugedagsmænd og 84 gs.

De således etablerede gårdtal kan sammenlignes med gårdtallene i matriklerne af 1664 og 1682, evt. også med stiftlandebogens decimant- + præstegårdstal 1567. Som mellemstation (for kronens gods) benyttes Roskildegårds jordebog 1583^{24a}.

En nærmere betragtning af tabel A og B antyder, at den tidligere påpegede overensstemmelse mellem gårdtallet 1517 og 1682 dækker over en reel tilbagegang. Det vil således ses, at der i en lang række af de små bebyggelser, dem på 6 gårde eller mindre i 1517, skete en nedgang i gårdtallet, i alt på nær ved en snes gårde i perioden. Samtidig reduceredes et par store byer kraftigt. Ejby fra 29 gd. i 1517 (hvoraf 6 øde) til 17 i 1604 23/8 og Valsømagle fra 18 i 1517 og 1573 23/8 over 14 i 1583 til 12 i 1664 og 1682.

Når gårdtallet i 1682 alligevel var det samme som i 1517, skyldes det selvfølgelig, at gårdtallet i adskillige andre byer var større i matriklen end i 1517-registret, men rigtignok oftest på den måde (tydeligst i Borup, Øm, Kimmerslev, Grønholt, St. Ladager og Haraldsted), at der til de ekstra gårde i 1682 svarede gårdsæder i 1517. Kun i enkelte byer uden gårdsæder i 1517 (Gammerød, Hegnede, Højby,

23. Sjælland Stifts Landebog 1567, ed. Svend Gissel (1956).

24. Æ. Archivreg. IV, p. 108 f.; Danske middela. Regnskaber 3. r. I, p. 104.

24a. Den ældste af Roskildegårds jordebøger, fra 1555, dækker for undersøgelsesområdet kun det tidligere bispegods, og er derfor kun undtagelsesvis citeret her.

Dåstrup, Højelse og Vigersted) ses en sikker vækst i antallet af gårde. Denne iagttagelse nødvendiggør en analyse af *gårdsædebegrebet i 1517-listen*.

Hvad dette skattetekniske begreb dækkede over, skal vises ved tre eksempler.

1) Byen Øm bestod o. 1370 i Roskildebispens jordebog af 10 gd., hvoraf den ene var på 2 bol og havde 4 gs., den anden var på 1 bol med 1 gs., mens 4 gd. var på $\frac{1}{2}$ bol hver og 4 på $\frac{1}{4}$ bol. 1517 nævnes 6 gd. og 4 »som regnes for gs.«, i jordebogen 1583 9 gd., hvoraf de 3 var små; i 1664-matriklen betegnes de 4 af de 9 gd. som gårdsæder. Der kan ikke være tvivl om, at de 4 gs. i 1517 var smågårde.

2) Roskilde domkapitel ejede 1517 6 gd. og 1 gs. i Gadstrup. I jordebogen 1568 betegnes gårdsæden som et gadehus, der ydede 1 td. havre. Endnu mindre har nok den gårdsæde, som Mogens Gøye i 1517 havde til sine to gårde i Ll. Skensved, været, thi den nævnes ikke i hans jordebog af 1532²⁵.

3) Når der i byerne Svenstrup og Grønholt i 1517 anføres gårdsæder til hovedgården Svenstrup, skal herved forstås gårdsæder, der – som det siges i Roskildebispens jordebog i 1454 om dem – arbejder dagligt og ikke giver anden landgilde, når de arbejder. Disse brugs størrelse fremgår af kgl. ordre af 13/10 1572 til Lave Beck om at sammenlægge gårdsæderne til Svenstrup og Skjoldenæs to og to til landbogårde, begrundet med at gården ikke længere var ved magt og gårdsæderne følgelig ikke ydede ugedagsarbejde. Ordrens effektivering fremgår af jordebogen 1583, de 9 gs. i Grønholt var blevet til 5 gd. (og således endnu 1682 = knap 17 td. htk.) og de 7 i Svenstrup til 4 gd. Disse gårdsæder har i 1517 altså været smågårde.

Gårdsædebegrebet i 1517-fortegnelsen dækkede da over to vidt forskellige typer brug, på den ene side huse (omend vel ikke de helt jordløse?), på den anden side smågårde, hvoraf nogle blot var små, mens andre først og fremmest var hoveriydere til deres respektive hovedgårde. Jeg skal i det følgende forsøge at fordele områdets 84 gårdsæder (og 8 ugedagsmænd)²⁶ på de to grupper.

Flest gårdsæder var der på bispegodset, i alt 33. Langt de fleste var givetvis smågårde, som allerede anført Øm 4, Svenstrup 7 og Grønholt 9, men samme gælder også for Borup 5, Kløvested 1 og Kimmerslev 2, der alle nævnes i Roskildebispens jordebog 1454-55 og i Roskildegårds jordebog 1555 som smågårde på 1 el. $1\frac{1}{2}$ pd. korn. De sidste 5 gs. kan ikke bestemmes med sikkerhed, men det kan dog nævnes, at gårdsæden i Snekkerup hverken figurerer i 1454 eller i jordebøgerne 1555 og 1583; at der i Jystrup i 1555 og 1583 var 10 gd. og 2 smågårde, hvilket svarede til 1517-listens 10 gd. og 2 gs., mens der i Høed blot var 4 gd., men i 1517 4 gd. og 1 gs. Jeg gætter på, at den enlige gårdsæde i Ejby var et hus. – Konklusion: 30 smågårde, 3 huse.

På kronens gods nævnes 1517 12 gs. og 8 ugedagsmænd (i Valsøllille)²⁶. De sidste må opfattes på linie med gårdsæderne ved Svenstrup, men betegnelsen kan angive,

25. Eline Gøyes Jordebog, ed. A. Thiset (1892), p. 395, cf. p. 401.

26. De otte ugedagsmænd har jeg ovenfor (tabel A og p. 51 og 58) regnet under gårdene.

at de var større, og at deres status var af nyere dato. At de var større, fremgår af jordebogen 1583, hvor det kun var lykkedes Lave Beck at reducere deres tal til 6, og af breve af 1429 25/6 og 21/9, hvor der nævnes 8 gd. ydende 11 pd. korn + ca. 1 td. smør. I Ølsemagle nævnes 1517 2 gd. og 1 gs., i Ølby 1 gd og 1 gs., men 10/4 1566 og 5/7 1567 anføres i mageskiftebreve blot gårdene, som for øvrigt var selvejergårde. I Assendrup nævnes 1517 1 gs., som var væk i mageskifte af 7/2 1562²⁷. I Haraldsted svarer 5 gd. + 9 gs. i 1583 og senere til 14 gd. – Konklusion: 17 smågårde, 3 huse.

På adelsgoods anføres 7 gs.: 4 i Viby, der må opfattes på linie med gårdsæderne ved Svenstrup; Mogens Gøyes ovennævnte gårdsæde i Ll. Skensved, som kun kan have været et hus; 1 gs. til Jens Mortensens 4 gd. i Ske-Tåstrup, i lensjordebogen 1576 var de 4 gd. uden gårdsæde; endelig 1 gs. til en gård i Kløvested ejet af Rosengård'ene, i mageskiftet 4/9 1586 til kronen var gården uden gårdsæde. Som en art adelsgoods kan man nok også opfatte de 10 gs. i Allindemagle, selv om de 1517 anføres som hørende under sognekirken, mens hovedgården var Sten Billes. Hovedgård og kirke var i hvert fald tæt sammenvævet: i landebogen 1567 er sognet udeladt p.g.a. Billernes patronatsret, og da kronen 1574 4/5 og 27/7 og 1575 25/1 mageskiftede sig til hele godset, omfattede dette hgd., 21 gd., 1 øde jord og 2 kirkegårde (dvs. i alt samme brugstal som i 1517). Den øde jord blev øjensynlig ikke besat igen, for to år senere, i lensjordebogen 1576-77, bestod godset af 2 gd. á 5 pd. korn (givetvis den nedlagte og udstykkede hovedgård) og 23 gd., hvoraf de 6 på 1 pd. og 3 på 1½ pd. måske var de gamle gårdsæder. – Konklusion: 14 smågårde, 3 huse.

På det egentlige kirkegods nævnes 22 gs., som næsten alle synes at have været huse. Dompakitlet havde 1 gs. i Gadstrup (nævnt ovenfor p. 61) samt 1 i Snekkerup og 1 i Assenløse, de to første i 1568-jordebogen huse på henholdsvis 1 td. havre og 1 β grot + teje, men i Assenløse intet der svarede til 1517-gårdsæden. St. Clara kloster anføres med et gårdsædehus i (Søster) Svenstrup samt 2 gs. i Ølby og 6 i Ske, i mageskifte 7/7 1561 nævnes ingen af disse brug. Knardrup kloster havde 2 gs. til 3 gd. i Dalby, 10/6 1539 i kongens skøde til universitetet nævnes imidlertid blot de 3 gd. Til Helliggejsthuset i København hørte 3 gd. og 3 gs. i St. Ladager, 20/11 1495 og i jordebog 1581 nævnes blot de 3 gd.²⁸ Til et vicarie i Vor Frue kirke i København hørte 1 gd. + 1 gs. i Ølby, hvorom intet i øvrigt vides. Til præster og kirker i Ramsø hd. nævnes 1517 1 øde gs. i Dalby, 1 kirkestavn i Ejby og 1 gs. i Ølsemagle. De to første figurerer i landebogen 1567 som penningshuse, den sidste som en gård på 1 pd. korn. Endelig hørte der i 1517 til Antvorskov kloster 1 gs. i Ramsømagle, hvorom i øvrigt intet vides fra det 16. årh. Men formentlig er gårdsæden identisk med det halv-ottingsbrug, som anføres i Roskilde-

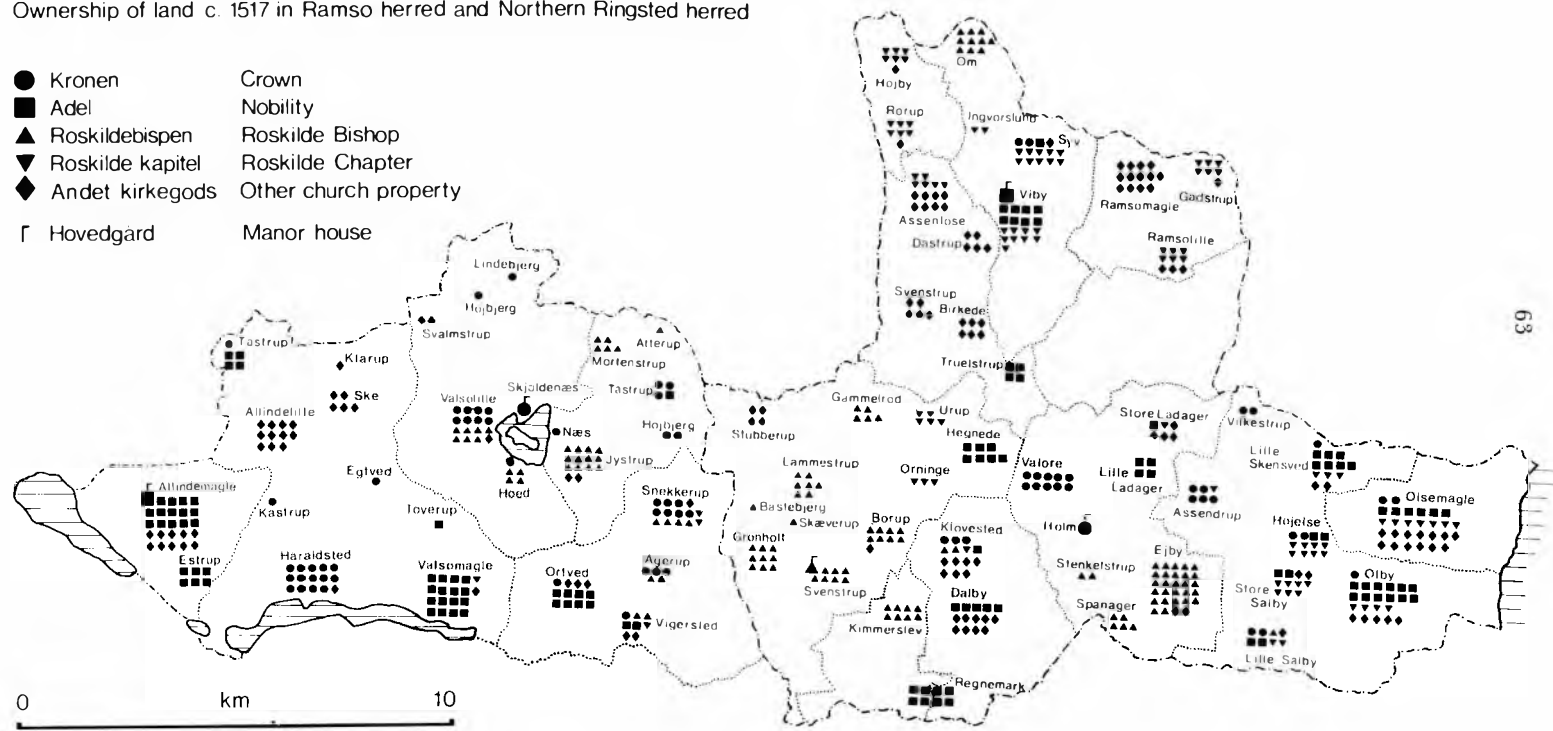
27. Cf. p. 53 med note 10.

28. Jordebogen er trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium I, p. 515–22. Mens den indledningsvis (p. 61) anførte iagttagelse om korrespondancen mellem «ekstra» gårde i 1682 og gårdsæder i 1517 i alle andre tilfælde har vist sig at dække over den realitet, at gårdsæderne var smågårde, gælder dette altså ikke for St. Ladager.

Ejerforhold ca. 1517 i Ramso herred og nordlige Ringsted herred

Ownership of land c. 1517 in Ramso herred and Northern Ringsted herred

●	Kronen	Crown
■	Adel	Nobility
▲	Roskildebispen	Roskilde Bishop
▼	Roskilde kapitel	Roskilde Chapter
◆	Andet kirkegods	Other church property
┌	Hovedgard	Manor house

gårds jordebog 1601 og i 1664-matriklen, ydende $\frac{1}{2}$ pd. byg og 2 β grot. – Konklusion: 2 smågårde og 20 huse; under husene er regnet den ubestemte gårdsæde i Ølby.

Den samlede bestemmelse af de 84 gårdsæder og 8 ugedagsmænd i 1517 giver 63 smågårde og 29 huse. Det har vist sig, at de indledende eksemplers skel mellem gårde og huse skarpt har kunnet gennemføres, og det forekommer egentlig ganske ejendommeligt, at man i 1517 har kunnet anbringe dem i samme (skatte)kategori. Enkelte af mine placeringer er tvivlsomme, men tallene vil ikke kunne forrykkes ret meget, og *det betyder da, at gårdtallet i undersøgelsesområdet i 1517 skal forhøjes med 63 ganske vist små gårde, dvs. fra 496 gd. til 559*. Ramsø hd.s gårdtal bliver 343 + 3 unævnte præstegd. + 34 gårdsædegd., i alt 380 gd., mens de fem sogne i N. Ringsted hd. får 147 + 3 unævnte præstegd. + 8 ugedagsmænd + 21 gårdsædegd., i alt 179 gd.²⁹ Se kortet.

28 af de 63 gårde var hoveribønder til Svenstrup, Skjoldenæs og Viby, og 10 formentlig til Allinde. 5 gs. i Borup havde, før 1454, været hoveriydere til Skovklosters gård i Borup og opfattedes som eller var muligvis i 1517 hoveriydende til Svenstrup; i hvert fald synes også de mellem 1572 og 1583 at være blevet udsat for Lave Becks sammenlægning af gårdsæder til landboer forårsaget af, at Svenstrup ikke længer var ved magt, de 3 gd. + 5 gs. i Borup (hvoraf 1 dog øde i 1517) blev reduceret til 5 gd. Det er naturligt, at de her nævnte 43 gs. hørte hjemme på bispe-, kron- og adelsgodset, dvs. dér hvor hovedgårdene fandtes. Mindre begribeligt er det, at 18 af de resterende 20 gårdsæder af smågårdstypen ligeledes fandtes på bispe- og krongodset, idet man skulle synes, at deciderede smågårde også måtte forekomme på andre godser. Eller omvendt: hvorfor var der kun 3 gs. = huse på bispegodset, kun 1 på krongodset, kun 3 på adelsgodset, men 20 på kirkegodset og 2 på det lidet omfattende selvejergods. Var der tale om en historisk betinget strukturforskel eller om en mere hårdhændet registrering af huse på kirkegods og selvejergods?

Med fastsættelsen af områdets gårdtal i 1517 til 559 foruden 5 hgd., hvor man i 1682-matriklen regner med 505 gd. og 4 hgd., vil det ses, at *tilbagegangen i gårdtal var følelig*³⁰. Nogle hovedtræk ved udviklingen skal fremhæves. En del af ned-

29. Når fordelingen på ejerkategorier (p. 58) foretages efter de her korrigerede gårdtal, bliver resultatet: bispestolen 100 + 30 = 130, nonneklostrene 67, domkirken 97, andre gejstlige institutioner 49 + 6 unævnte præstegd. (se p. 60) + 2 + 10 i Allindemagle = 67, kronen 59 + 8 ugedagsmænd + 9 = 76, adelen 118 + 4 = 122. Se kortet.

30. Metodisk er det en svaghed, at bestemmelsen af gårdsæderne i nogen grad er sket ved en sammenligning med ret sene kilder, når formålet bl.a. netop er en sammenligning med senere tider. Ubehageligst er bestemmelsen af Antvorskovs ene gårdsæde i Ramsømagle ved hjælp af 1601-jordebogen og 1664-matriklen, men nævnes skal også Haraldsted med 5 gd. + 9 gs. i 1517, svarende til 14 gd. i 1583 (hvorefter konkluderes, at gårdsæderne var gårde), og Høed med 4 gd. + 1 gs. i 1517, svarende til 4 gd. i 1583 (hvorefter konkluderes, at gårdsæden var et hus). Den principielle indvending er imidlertid af ringe praktisk betydning. At en væsentlig del af gårdsæderne var gårdsædegårde, er aldeles sikkert, og tesen om tilbagegangen i gårdtallet hænger ikke på de evt. usikre gårdsædebestemmelser, men fremgår med sikkerhed af de egentlige gårdes historie.

gangen skyldes som anført sammenlægning af gårdsædegårde, forårsaget af, at Svenstrup og Skjoldenæs nedlagdes som hovedgårde. Herved forsvandt 12 gårdsædegårde (Borup 3, Svenstrup 3, Grønholt 4 og Valsøllille 2). En væsentlig tilbagegang faldt på 3 større landsbyer og kan måske karakteriseres med ordet struktur-rationalisering. Ejby reduceredes med 12 gd., Valsømagle med 6 gd. og Allinde-magle med 1 hgd. + 6 gd. og gårdsædegårde. Både i Valsø og Allinde havde der ligget hovedgårde endnu i det 16 årh.; det er værd at bemærke, at landgilden i Allinde under første fase af nedgangen i gårdtallet, dvs. mellem 1575-76 og 1579-80, reduceredes fra 59½ pd. korn til 34 pd. Som en form for rationalisering kan man måske også betragte den nedgang på ca. 17 gd., der (som tidligere anført) faldt på en række af de mindste landsbyer. Endelig skal det fremhæves, at stor-driftens ekspansion efter 1660 (1664) blot har 11 gd. på sin samvittighed. Under det genoprettede Skjoldenæs lagdes Lindebjerg og Højbjerg (Valsøllille s.), under Svenstrup Svenstrup bys sidste 4 gd., og ved Spanagers oprettelse forvandlede 5 gd. til en hovedgård.

I enkelte landsbyer især af mellemstørrelse, voksede gårdtallet lidt³¹.

4. *Besiddelsesforholdene i undersøgelsesområdet på reformationstiden ifølge andet materiale*

Som påpeget af Poul Rasmussen vil det være muligt at rekonstruere ejendomsfordelingen i mange danske egne o. 1536³². Ved at sammenholde oplysningerne i Frederik III's matrikel m.v. med de ældste lensjordebøger og gejstlige jordebøger samt med de i »Kronens Skøder« givne oplysninger om ændringer i ejendomsforholdene 1536-1664 kan kron-, selvejer- og kirkegodset bestemmes. Hvor lensjordebøgerne ikke måtte skelne mellem de før-reformatoriske ejere, vil en adskillelse undertiden kunne foretages ved hjælp af afgifternes karakter. Sluttelig kan adelsgodset bestemmes negativt som lig de resterende gårde, men ikke fordeles på enkelte ejere, med mindre samtidige kilder oplyser ejerforholdene. Rekonstruktionen vil naturligvis være sikrest for de egne, hvor der findes mest kildemateriale fra det 15.-16. årh., og hvor gårdtallet var nogenlunde uændret 1536-1664³³. Begge forhold udpeger hele Sjælland som velegnet undersøgelsesområde.

For Ringsted og Ramsø herreder er vi jo i den enestående situation, at registret fra ca. 1517 oplyser ejendomsfordelingen. En rekonstruktion er således uforuden. Til gengæld tilbyder 1517-listen en kontrol af det øvrige kildemateriales bærekraft, som ikke helt bør forbigås. Det kan nemmest gøres ved at knytte dette materiale til den viden, som haves fra 1517-listen, således som det allerede er gjort i 2. afsnit

31. Bl.a. pladshensyn forbyder, at alle detaljer medtages. Tallene ovenfor kan følgelig ikke regnes sammen til en præcis angivelse af den samlede nedgang i gårdtallet.

32. Se Kulturhistorisk Leksikon, artikel »Jordejendom«, sp. 655 f.

33. Cf. Knud Prange i Bol og By V (1964), p. 41-46.

for Roskilde domkirke, hvor hensigten blot var den omvendte: at fortolke og kontrollere 1517-registret ud fra kapitlets jordebog 1568.

Kronens gods var i 1517 fordelt på lenene Skjoldenæs og København. Tilliggendet til Skjoldenæs bestod af 46 gd. og gs. i N. Ringsted hd. og af 11 gd. (+ 2 gs.) i Ramsø hd., hvoraf de 6 if. andre kilder var selvejere³⁴. Efter reformationen afhændede kronen sin ret i selvejergårdene (10/4 1566 og 5/7 1567) samt 2 gd. i Ll. Salby (20/3 1570). I 1567 nedlagdes Skjoldenæs som selvstændigt len, gården nedbrødes, og godset lagdes ligesom andre tidligere selvstændige len (Svenstrup, Jystrup) eller dele af sådanne (St. Agnete kl., visse afgifter af Vor Frue kl.) under Roskildegård. I dette lens jordebog 1583 er de tidligere selvstændige len, samt ejendomme erhvervede i årene 1573-76 ved mageskifte med forskellige adelige i den skovrige egn omkring Skjoldenæs, opført hver for sig. Omfanget af Skjoldenæsgodset 1583 stemmer næsten med det ovenfor oplyste, var altså lig med det i 1517 anførte minus det ifølge Kronens Skøder 1536-83 afhændede gods. Kun savnes i 1583 1 gd. i Ortved. Hvis man ud fra 1583-jordebogen og Kronens Skøder, ville rekonstruere Skjoldenæs len 1536 (1517), ville dog også de 2 gd. i Ll. Salby frembyde et problem, idet det ikke af mageskiftet 20/3 1570 fremgår, hvilket kronlen de tilhørte^{34a}.

Fra godset under Københavns len udskiltes under Frederik I Holm len, 2/4 1533 foruden Holm gård og mølle omfattende Valore by og 5 gd. i Assendrup (samt 2 gd. i Åshøj i Bjæverskov hd.). 7/7 1561 mageskiftedes Valore med [Holm] mølle og enemærke til Universitetet, 7/2 1562 Assendrup til Johan Friis. Af de sidste 4 gd. under København 1517 mageskiftedes de 2 gd. i Syv 22/7 1551 til Roskilde kapitel³⁵, mens de 2 gd. i Vilkestrup figurerer i Roskildegårds jordebog 1601 og 12/11 1661 overlodes til København by. At de 4 gd. var krongods før 1536, fremgår ikke af det eftermiddelalderlige materiale, men kronens middelalderlige adkomster på gårdene fra 1407³⁶ og 13/3 1493 kendes.

1517-fortegnelsen er karrig med oplysninger om *bispegodsets* fordeling på len. Ved at sammenholde med andre kilder kan man imidlertid fordele godset på lenene Spanager, Jystrup, Roskildegård og Svenstrup. – Spanager med 5 gd. og Ejby med 27 gd. var i 1517 forlenet til Mads Eriksen Bølle; Spanager bortmageskiftedes 11/9 1573 og Ejby, med gårdtallet reduceret til 16 (excl. prstgd.), 1/10 1604. – Jystrup len bestod 1517 af 27 gd. og 3 gs. i Valsøllille-Jystrup sogne. Godset genfindes (excl. 1 gs. i Høed) uændret i Roskildegårds jordebog 1555. Herefter må imidlertid lenets 7 gårde i Valsøllille være blevet afhændet til Roskilde

34. Selvejerforholdet fremgår både af mageskiftetebrevene fra det 16. årh. og af en række adkomstbreve fra det 15. årh. i Rep. Dipl. Om den ene selvejergård i Højelse se Frits Heide i J. Wedell-Neergaard: Svenstrup (1921), p. 106 ff.

34a. Se om Skjoldenæs len nu Thelma Jexlev: Fra dansk Senmiddelalder p. 58 ff med de af hende fremdragne oplysninger fra lensjordebogen ca. 1525.

35. Mageskiftet er ikke medtaget i Kronens Skøder, men se Roskilde Kapitels Jordebog 1568, p. 61 og 63 f.

36. Æ. Archivreg. I, p. 56.

domkapitel, idet de anføres i dettes jordebog 1568 og mangler i lensjordebogen 1583. – Under Roskildegård hørte 1517 1 gd. i Ll. Salby, 6 gd. + 4 gs. i Øm (cf. fadebursregnskabet 1522-24)³⁷ og formentlig bispens 2 gd. i Stenkelstrup. Godset genfindes i lensjordebøgerne med lidt svingende brugstal; gården i Ll. Salby mangler dog i 1583, formentlig fordi det var den, som 12/6 1561 lagdes til Vor Frue kloster.

Det største af bispens godslen i undersøgelsesområdet var Svenstrup, erhvervet i 1454 fra Antvorskov kl. ved mageskifte, byen Borup dog i 1455 fra Skovkloster. Lenet kan følges nøje fra 1454 til 1583 (tabel C.). Den eneste ændring i lensgodsets omfang gælder et mageskifte af de 2 gd. i Kløvested til Roskilde domkirke 20/4 1561. Det oplyses explicit i mageskiftet, at gårdene hørte til Svenstrup len.

Tabel C. *Svenstrup len*.³⁸

	1454	1517	1583
Svenstrup	hgd. + 8 gs.	hgd. + 7 gs.	hgd. + 4 gd.
Kimmerslev	6 gd. + 2 smågd.	6 + 2 gs.	8
Grønholt	10 gs.	9 gs.	5
Kløvested	2 gd.	1 + 1 gs.	0
Borup	3gd. + 7[gs.] + ml.	3 + 5 gs.	5 + ml.
Bastebjerg	1 gd.	1	1
Borup s. i øvrigt	13 gd.	13	13
Vigersted s.	4 gd. + 3 smågd.	8 + 1 gs.	7

Også de tre *Roskilde nonneklostres* ejendomme kendes fra andre kilder. St. Agnete kloster ejede if. jordebog 1508³⁹ 3 gd. i Kløvested, 3 i Ølsemagle, 2 i Ll. Skensved og 1 i Vigersted, i 1517 opført som henholdsvis 2, 3, 2 og 1 gd. I Roskildegårds jordebog 1583 figurerer de 3 gd. i Kløvested og den ene i Vigersted, mens de 3 gd. i Ølsemagle og de 2 (nu 3) i Ll. Skensved findes i Tryggevælde lens jordebog 1595⁴⁰. – St. Clara kl. ejede 1517 (excl. gårdsæder) 21 gd. i Dåstrup s., hvoraf 5 i Birkede; 2 gd. i Ølby; 18 gd. i Haraldsted s., hvoraf 1 i Valsømagle; 2 gd. i Svalmstrup. Gården i Valsømagle mageskiftedes 1532 eller før til Anne Meinstrup (se note 11), og en Bent Gregersen og hustru fik 15/12 1558 livsbrev på »Birke hgd.« Det øvrige gods mageskiftedes 7/7 1561 til Universitetet.

37. Danske middela. Regnskaber 3. r. I, p. 236 f., 242, 246 og 257.

38. Æ. Archivreg. III, p. 317, og IV, p. 108 f.; Danske middela. Regnskaber 3. r. I, p. 102–06. Se i øvrigt om Svenstrup Thomas B. Bang i J. Wedell-Neergaard: Svenstrup, p. 79–88, og Henrik Larsen *ibid.*, p. 113 ff.

39. Roskilde Agnete klostres arkiv (RA).

40. Lensregnskaber (RA). Cf. i øvrigt Danmarks Len og Lensmænd, p. 17 og 149 f.

Både for Agnete- og Claraklostret er bevaret omfattende middelalderlige arkiver⁴¹. Dette gælder derimod ikke for Vor Frue kloster; så meget desto vigtigere er det, at også dets gods kan rekonstrueres ud fra efterreformatoriske kilder og tjekkes af efter 1517-fortegnelsen. Ifølge denne havde klostret 16 gårde. 2 af dem lå i Dalby, 4 i Kløvested og 1 i Store Ladager; sa. m. 1 gd. i Ll. Salby, som blev lagt til klostret 12/6 1561 (cf. ovenfor), pantsattes disse gårde 22/4 1567 til Frantz Brockenhus. 4 gd. lå i Stubberup, mens der var én gård i hver af byerne Højby, Assenløse og Snekkerup; de forlenedes 8/10 1575 til Christoffer Walkendorf, figurerer imidlertid med visse afgifter i Roskildegårds jordebog 1583 og lagdes i øvrigt under dette len 2/10 1583. Klostrets 2 sidste gd. lå i Ølsemagle, de afhændedes 19/6 1564 (cf. 11/5) til en adelsmand. 1517-fortegnelsen og oplysningerne i Kronens Skøder og Kancelliets Brevbøger stemmer således for Vor Frue kloster helt overens.

Mindre sikker er vor viden om de 27 gd. og 3 gs., som i 1517 henføres til *landklostrene* Knardrup, Maribo, Sorø, Ringsted og Antvorskov.

Knardrup ejede 3 gd. i Dalby, som 10/6 1539 skænkedes til Universitetet. – Til Maribo hørte 1 gd. i Kløvested og 1 i Ølby, som 30/11 1623 tillagdes det nyoprettede ridderlige akademi i Sorø. – Sorø kloster havde 1517 1 gd. i Ll. Salby og 2 gd. + 1 jord i Ølsemagle. Ved Sorøskolens oprettelse lagdes Ølsemaglegårdene 7/4 1586 under Antvorskov len, i 1596 er de opført i Tryggvælde lensregnskab, 1611 i Københavns lens jordebog, og 12/11 1661 tilskødedes de København by. – Ringsted kloster ejede 3 gd. i Ortved; i Ringsted klostrets jordebog 1576 nævnes 4 gd., som må være identiske med de 4 gd., som biskop Hans Svane fik udlagt 14/4 1666 sammen med andet gods af Roskildegård len⁴². – Antvorskov kloster ejede 16 gd. og gs. i Ramsømagle og -lille. Ramsøgård med Ramsø sø mageskiftedes 13/1 1585 til en adelsmand, mens Ramsømagle med 9 gd. + 1 bol samt 3 gd. i Ramsølille først afhændedes ved kronens store skøde til København by 12/11 1661. Klostrets besiddelse af Ramsø, især søen, fremgår af talrige breve 1241-1541⁴³.

Blandt de kirkelige institutioner, som overlevede reformationen, var *domkapitlet* den største jordejær. Der er ovenfor (p. 53) redegjort for, at 88 af de i 1517 nævnte 96 gårde kan genfindes i kapitlets jordebog 1568, mens 1 var lagt øde og 1 mageskiftet væk. Kun for vor viden om kapitlets besiddelse af 7 gd. (Højby 1, Assenløse 1, St. og Ll. Salby 3, St. Ladager 1, Valsømagle 1) er 1517-listen nødvendig. Til gengæld ejede kapitlet i 1568 4 uforklarede nye gd. i Ramsø hd.⁴⁴ og 7 gd. i Valsølille, de sidste erhvervet fra det fhv. bispelen Jystrup (s.d.).

41. Se oversigten i Rep. Dipl. 2. r. VIII og Vejledende Archivreg. XVII.

42. Den 4. gård vel = den i Roskildegårds jordebog 1583 savnede krongård (se ovenfor p. 66).

43. Se især Æ. Archivreg. IV og Nye Kirkehist. Saml. VI, p. 286 ff.

44. Ølsemagle 1, Ølby 1 og Viby 2 gd.; de sidste er vist blot glemt i 1517, cf. note 9. Det samme gælder gården i Ølsemagle, hvis denne opfattes som fabricas gård. Ærkedegnen Jens Lauritzen antegnes nemlig for 1 gd. i Kløvested, som kun kan være fabricas, men ikke for nogen gård i Ølsemagle. Fabricas besiddelse af begge gårdene fremgår både af jordebogen 1568 og fabricajordebøgerne 1504-30 (se J.O. Arhning: Roskilde Domkapitels Historie II, bilag). Jens Lauritzen var kirkeværge 1518-20. (ibid. p. 119).

Præstegårdene er også behandlet ovenfor (p. 59f). I 1517-listen anføres kun de 5, hvorpå der sad bønder, og 1 degnegård i Ejby, mens præstegårdene i Syv og Højelse, som en sammenligning med landebogen viser, er opført under kapitlet, og 6 præstegårde er udeladt. Af andre gårde under præsteembederne nævnes i 1517 blot 1 gd. i Syv til Roruppræsten og 1 gd. i Birkede til Dåstruppræsten, men i 1567 desuden 1 gd. i Højby og 1 i Assenløse, begge til Roruppræsten. Disse to gårde må være identiske med de to gårde sammesteds, som jeg for 1517 har henført til kapitlet, men som dette ikke havde i 1568.

Som *sognekirkegods* anføres i 1517 1 gs. i Ølsemagle (= i 1567 1 gd. på 1 pd. korn), 1 gd. i Jystrup samt 10 gs. i Allindemagle; desværre mangler netop Allindemagle s. i landebogen 1567, men som tidligere anført må man dog vist gætte på, at disse gårdsæder også har været gårdsæder til Allindemagle hgd. I 1517 anføres under kirkerne desuden gårde i Vigersted og Højelse. 1517-fortegnelsens værdi til oplysning om præste- og kirkegodset synes unægtelig begrænset.

Til *Helliggeisthuset* i København hørte i 1517 3 gd. i Dalby og 3 i Store Ladager, skænket af dronning Dorothea i 1495⁴⁵, og 1 gd. i Ølby, skænket i 1471 af Oluf Pedersen i Svenstrup⁴⁶. I Københavns jordebog 1581 er gårdtallet øget med 1 i Ølsemagle⁴⁷ og således endnu i Vartov hospitals fundats af 30/11 1607⁴⁸.

Under *Vor Frue kirke* i København nævnes i 1517 3 gd. i Ølsemagle, skænket til kirken 9/8 1415, og 1 gd. + 1 gs. i Ølby og 2 gd. i Store Salby, som lå til to andre. Københavns kapitel ophævedes efter reformationen, og godset tilfaldt forskellige institutioner⁴⁹.

Under St. Jørgensgården i Roskilde hørte 1517 1 gd. i Assenløse. 24/8 1570 lagdes institutionen, og dermed den pågældende gård, under Duebrødre hospital⁵⁰.

Gennemgangen af kronens og gejstlighedens gods har vist, at vi udenom 1517-registret kan dokumentere praktisk taget alt gods under de to ejerkategorier i andre kilder. Også om adelsgodset vides, som det fremgår af analysen i 2. afsnit, adskilligt fra let tilgængelige kilder, bedst når kronen erhvervede godset, således som det f.eks. skete med Hegnedes 7 gårde i 1574. Tilstrækkeligt materiale til at bestemme alt adelsgodset på reformationstiden vil dog næppe kunne fremskaffes selv ved en gennempløjning af adelsarkiverne. Som anført i begyndelsen af nærværende afsnit kan adelsgodset imidlertid rekonstrueres – omend ikke fordeles på de enkelte ejere – ved by for by at subtrahere kronens og kirkens gods fra den samlede godsmasse. Som udgangspunkt for rekonstruktionen må benyttes Frederik III's matrikel, som giver den første præcise samlede ejendomsfortegnelse og

45. Rep. Dipl. 2. r. 8003; Københavns Dipl. IV, p. 233.

46. J. Lindbæk og G. Stemmann: De danske Helligaandsklostre (1906), Dipl. p. 42. – Oluf Pedersen kendes ellers ikke.

47. Københavns Dipl. I, p. 5.

48. Danske kancelli, Sjæll. reg. nr. 15, fol. 186–195 (RA).

49. Se oversigten i Trap, Danmark 4. udg. I p. 774.

50. Universitets og Skole-Annaler 1810 I (ed. L. Engelstoft), p. 169–87.

dermed samtidig angiver bebyggelsens omfang. Fremgangsmåden forklares bedst ved et eksempel (tabel D).

Tabel D. *Ølby, antal gårde under forskellige ejere.*

16. århundrede		1664
Duebrødre 1482, 1568 og 24/8 1570	3	5 Duebrodre
Roskilde domkirke i øvrigt 1568	2	
Helligåndskl. i Kbh. 1471 og 1581	1	1 Kbh's hospital
Maribo kl. 1623 til Sorø akademi	1	1 Sorø akademi
St. Clara kl. 7/7 1561 til Universitetet	2	2 Universitetet
Mogens Juul 11/4 1575 til kronen	1	1 Københavns by
Selvejer 5/7 1567 til Gisselfeld	1	12 under adel

I Ølby-tabellen identificeres 10 gårde, som kendes fra forskelligt kildemateriale i det 16. årh. eller før, med de tilsvarende 10 gårde i matriklen. Det er herefter et simpelt regnestykke at ansætte adelsgodset på reformationstiden til ca. 12 gårde, svarende til adelens 12 gd. i 1664 ÷ den forhenværende selvejergård + Mogens Juels gård. At udregningen er korrekt, viser 1517-registret.

I Ølbyeksemplet var gårdtallet uændret fra reformationstid til 1664. Nu var der jo, som tidligere konstateret, adskillige byer, hvor gårdtallet sank. At man kan rekonstruere ejendomsfordelingen på reformationstiden, betyder naturligvis ikke, at man kan rekonstruere gårdtallet. Uden 1517-listen kan vi ikke vide, at det Ejby, som kronen 23/8 1604 mageskiftede væk med 17 gårde, i 1517 bestod af 29 gd. Men det skal betones, at for subtraktionsmetodens anvendelighed spiller ændringer i gårdtallet principielt ingen rolle, fordi den bygger på en identifikation af gårdene. Hvad enten man i Ølbyeksemplet forestiller sig, at Duebrodregårdene i 1664 ved sammenlægning var reduceret i tal, eller/og at nogle af adelsgårdene var lagt sammen, ville regnestykket stadig være det samme: $X = \text{adelens godsmasse i 1664} \div 1 \text{ gd.} + 1 \text{ gd.}$

Hvis man uden om 1517-registret (og uden brug af adelsarkivernes utrykte materiale) ville rekonstruere ejendomsfordelingen for undersøgelsesområdet på reformationstiden, ville formentlig blot placeringen af 15–17 gårde blive fejlagtig. Man ville tildele Ringsted kl. 1 krongd. i Ortved, adelen 1 kapitelsgd. i Valsømagle og 1 i Ladagermagle, Roruppræsten 1 kapitelsgd. i Højby og 1 i Assenløse, Roskildekapitlet 1 gd. i Ølby, mens Københavns kapitel ville miste 1 gd. sammesteds (den samme?) og i Ølsemagle 3 gd., hvis historie er ukendt i det 16. årh.⁵¹.

51. De skænkedes 9/8 1415 til Københavns kapitel af Niels Pedersen kaldet Oldeniels og tilhørte 1664 Duebrødre hospital.

Endelig ville man placere 4 gd. i St. og Ll. Salby i adelseje og 2 under kronen, mens gårdene if. 1517-fortegnelsen tilhørte kirkelige institutioner (Sorø 1, Roskildekaptlet 3, København Vor Frue 2), og give Roskildekaptlet 1 ekstra gd. i Ølsemagle, dog meget muligt med rette, idet den kan være glemt i 1517⁵².

Hvis interessen flyttes fra de enkelte gårdes historie til ejendomsfordelingen i hele området, ses det, at der er nogle små placeringsvanskeligheder inden for den store godsmasse, som efter reformationen ejedes af eller kontrolleredes af kronen. Af større betydning er det, at adelen ville få 6 gd. for meget, gårde som alle if. 1517-registret hørte under kirkelige institutioner. Når de ikke har sat sig spor i det øvrige kildemateriale, må der hertil regnes med to årsager, dels den enkle, at materialet er hullet, dels det forhold, at adelen ved reformationen kom i besiddelse af lidt af det sjællemessegods, som dens forfædre havde skænket til kirken.

Sammenfattende kan det siges, at sammenligningen mellem 1517-listen og det øvrige kildemateriale har demonstreret dettes brugbarhed. Jeg er ikke i tvivl om, at man for hele Sjælland vil være i stand til at rekonstruere ejendomsforholdene ved tiden for reformationens indførelse, dog således at det kirken af adelen fravundne gods formentlig oftest ikke vil kunne spores. At lensjordebøgerne ikke altid oplyser det efterreformatoriske krongods' proveniens⁵³, afbødes af, at de middelalderlige gejstlige arkiver for Sjælland i det store og hele er velbevarede.

5. *Besiddelsesforhold i middelalderen*

Med sikker viden om ejendomsfordelingen før reformationstidens omvæltninger, in casu for Ramsø og Nordre Ringsted hd. ca. 1517, er der gode forudsætninger for en vurdering og tolkning af det middelalderlige kildemateriale om ejendomsforhold. Jeg skal kort behandle bispegodset og mere detaljeret kronens gods og i sammenhæng med dette det gods, som Moltkeslægten besad i slutningen af det 14. årh.

Bispestolen ejede i 1517 Svenstrup hgd. med 100 gd. og 30 gs. i smågårdsklassen. Med undtagelse af 1 gd. i Ll. Salby kan de alle følges tilbage til biskoppens adkomst eller til hans jordebog 1370. Hovedparten af godset var erhvervet ved tre store mageskifter med forskellige klostre. I 1414 fik bispestolen fra Sorø kloster

52. Se note 44.

53. Således skelner Dragsholm lens jordebog 1591 ikke mellem tidligere kron-, bispe- og klostergods. Efter en undersøgelse, jeg har lavet (manuskript 1973), kan ejendommene, foruden ved en sammenligning med Roskildebispens jordebog, skilles ad ved en analyse af afgifterne for de enkelte gårde. Det viser sig, at de byer, hvori der fandtes gammels bispegods, inden for hvert sogn er anført først, og inden for de pågældende byer bispegodset atter først. Af analysen fremgår, at Vor Frue klostres Kelstrupgods, hvis størrelse ellers ikke kendes, omfattede 57 gd.

Spanager hgd. med Ejby og Stenkelstrup⁵⁴. i 1454 fra Antvorskov kloster Svenstrup hgd. med tilliggende fæstegods og i 1455 fra Skovkloster byen Borup (cf. p. 67). I Roskildebispens jordebog figurerer byen Øm med 10 gd. og Jystrup len. Ifølge en tilføjelse til jordebogen oppebar bispen dertil ledingspenge i Ringsted hd. norden sø, nemlig af 3 gd. i Ågerup, 1 i Vigersted og 3 i Snekkerup. Disse 7 gd. hørte i 1517 under Skjoldenæs og genfindes i jordebogen 1583, hvor imidlertid kun 1 gd. i Ågerup endnu var i selveje.

Hermed er bispestolens gods i undersøgelsesområdet fulgt tilbage til 1370. Man kan følgelig falsificere nogle fortolkningsmuligheder i den omfattende registratur over bispestolens middelalderlige arkiv (Æ. Archivreg. III). Uanset talrige breve i bispens arkiv og færre i det kongelige (ibid. I og IV) om Moltkeslægtens gods viser 1517-listen således entydigt, at intet af dette gods havnede i bispestolens besiddelse, adskilligt derimod i kronens. mens andet bevaredes i adelseje⁵⁵.

Kronen ejede i 1517 Skjoldenæs hgd. med 48 gd. og ugedagsmænd samt 9 gs. i Haraldsted, dertil 19 gd. under Københavns slot. På nær 12 gd. kan godset følges tilbage til kronens erhvervelse eller til Kong Valdemars jordebog. Fordelingen på de to len i 1517 ses ikke at være specifikt geografisk bestemt og må derfor give en nøgle til krongodsets historie.

Lad os begynde med *Københavns len*. Under lenet hørte 2 gd. i Syv, erhvervet af dronning Margrethe i 1407 og endnu udgørende en selvstændig forlening i 1419⁵⁶, 2 gd. i Vilkestrup, erhvervet 13/3 1493 af kong Hans ved mageskifte med Povl Laxmand, samt Valore by med 10 gd. og 5 gd. i Assendrup. Som før nævnt udgjorde disse 15 gd. sa. m. 2 gd. i Åshøj i Bjæverskov hd. 1523–45 tilliggendet til Holm len under Oluf Nielsen Rosenkrantz af Vallø. Etableringen af lenet i 1523 var imidlertid ikke nogen egentlig nydannelse, men en genoprettelse af det gamle Farebæksholm len, som nævnes sidste gang i 1495, da dronning Dorothea skænkede 6 af lenets gårde, 3 i Dalby og 3 i Ladager, til Helligåndshuset i København. Identiteten mellem Farebæksholm og Holm fremgår bl.a. af et tingsvidne af 26/11 1467 på, at »Holmeboss« er enemærkeskov til Farebæksholm og Holme mølle, endvidere af Holmehus (tidligere også Holme mølles) beliggenhed lige syd for det middelalderlige voldsted.

Farebæksholm ejedes i slutningen af det 14. årh. af Moltkerne. Der kan ikke være tvivl om, at det var dronning Margrethe, som erhvervede godset, selv om skøde og tidspunkt er ukendt. Til erhvervelsen må også have hørt 1 gd. i Assendrup, 1 i Højelse og 2 i St. Salby, som Christian I 9/10 1464 skænkede til St. Annæ alter i det af ham stiftede kongelige kapel i Roskilde domkirke.

En hovedpart af kronens gods under *Skjoldenæs len* var også en sen erhvervelse. Ved mageskifte med Jørgen Rud fik kong Erik 25/6 1429 selve Skjoldenæs med

54. Script. Rer. Dan. IV, p. 521; Da. Mag. V, p. 69. De to tilliggende byer vel i deres helhed, men brevet (eller brevreferatet) specificerer ikke nærmere.

55. Godsets historie er således galt opfattet af mig i Danske Adelsgodser, p. 180 og 278.

56. Æ. Archivreg. I, p. 56 og 36.

Næs, Lindebjerg og Højbjerg, 2 gd. i Tåstrup, 1 i Høed og 8 i Valsøllille. 1 øde gd. i Snekkerup erhvervedes 1407 af dronning Margrethe sa. m. de ovennævnte gårde i Syv (men var ikke med i forleningen 1419). Gammelt krongods var derimod Haraldsted, formentlig med Kastrup og Egtved, idet Haraldsted med tilliggende ifølge Kong Valdemars Jordebog var kongelev.

En væsentlig del af de øvrige gårde under Skjoldenæs i 1517 var ejet af eller havde været ejet af selvejerbønder. Det gælder de ovennævnte 7 gd. i Vigersted s., hvilket Roskildebispens Jordebog tilfældigvis oplyser os om, og 6 gd. i det sydøstlige Ramsø hd. (2 i Ølsemagle, 2 i Højelse, 1 i Ll. Skensved og 1 i Ølby), hvilket fremgår både af en række breve fra det 15. årh. og af kronens afhændelsesbreve fra det 16. årh. (cf. p. 66). De resterende 12 gd. (Ll. Salby 2, Kløvested 3, Ske Tåstrup 1, Højbjerg (formentlig i Jystrup s.) 2, Ortved 1 og Snekkerup ca. 3) var i anden halvdel af det 16. årh. kronens fæstegods.

Analysen af de to kronlen har vist, at Københavns len 1517 omfattede kronens erhvervelser i Ramsø hd. i det 15. årh. Kronens adkomstbreve er fra Valdemar Atterdag og fremefter i det store og hele bevaret eller i hvert fald registreret. Dette forhold og fordelingen på lenene taget i betragtning, ses det, at Skjoldenæs len 1517 var komponeret af det 1429 erhvervede Skjoldenæs gods og det gods, som kronen allerede nød indtægterne af i det 14. årh., dvs. selvejerne og det fæstegods hvorpå kronens adkomst ikke kendes. Dette sidste bestod atter af det gamle kongelev Haraldsted, som udgjorde et kompakt lille godskompleks, og 12 spredte gårde, som det er fristende at opfatte som »oprindeligt« selvejergods.

Ud fra de her givne oplysninger om Farebæksholm len og det tidligere fremførte (p. 57) om Hegnede og Dalby kan *Moltkernes gods* i Ramsø hd. bestemmes⁵⁷. Foruden Farebæksholm hgd. omfattede det, målt i 1517-gd., 37 gd. i Ramsø hd. og 2 i Bjæverskov hd. Men godset kan også bestemmes ud fra samtidige kilder, idet vi har Moltkernes adkomstbreve på størsteparten. Evert Moltke overtog 18/7 1360 pantegodset Hegnede gård med [gods i] Assendrup, Åshøj, Dalby og Skensved; hans enke og sønner erhvervede siden ejendomsretten. Den ældste søn Conrad Moltke overtog 5/3 1382 et pant i Ladager (3 gd.) og Salby og skrev sig da af Farebæksholm, som ved det endelige skifte i 1383 også tilfaldt ham. Tilliggen- det må nødvendigvis have omfattet Valore by.

Det er af stor interesse, at man kan bestemme omfanget af marsken Evert Moltkes og hans hustru Helene Olufdatter Lunges gods. Skiftebrevene af 1383 er ganske vist dårligt overleveret, men omfanget af sønnerne Conrad og Everts arv er angivet ovenfor. Hvis Ladager og Salby fratrækkes, udgjorde den 34 1517-gårde; den kan have været lidt større⁵⁸, men næppe inden for Ramsø herreds grænser. Den yngste søn Henneke (Johan)'s arvepart, som tilfældigvis kendes fra en afskrift,

57. Cf. i øvrigt Danske Adelsgodser, p. 178.

58. Således havde hr. Evert Moltke noget pantegods i Kragehave i Smørum hd. (Æ. Archivreg. IV, p. 41). Dronning Dorotheas gave i 1495 fra Farebæksholm len til Helligåndsklostret i København omfattede også 1 gd. i Kragehave og 1 i Jersie (Tune hd.).

var snarest mindre: Bavelse hgd. (1682: 78 td. htk.), Regerup (1682: 5 gd.), gods i Gunderslevlille [2 gd.]⁵⁹ samt 2 gd. i Træløse. Da det vides, at fru Elene af Hørsholm 1391 ejede 2 læsters rente i Bavelse og 1 gd. i Regerup⁶⁰, kan Hennekes arv højest anslås som svarende til et dusin fæstegd. Endvidere må søsteren Kirsten, g.m. Eskil Falk af Vallø have arvet, selv om hun ikke nævnes i skiftebrevsmaterialet⁶¹.

Særlige omfattende var Evert Moltke og hustrus gods ikke og var dermed karakteristisk for fremtrædende tyskfødte adelsmænds gods i Danmark⁶². Men i slutn. af det 14. årh. var der altså i modsætning til senere, plads til et sådant halvstort godskompleks i Ramsø hd. I 1517 var der i hele undersøgelsesområdet blot 12 adelige fæstegd. (22%) og 2 hgd., Allindemagle og Viby; nævnes må dog også Valsømagle, selv om hovedgården ikke var opretholdt på det tidspunkt. I slutn. af det 14. årh. ejede adelen yderligere omved 60 gd.: Farebæksholm med 25 gd.; Skjoldenæs med 14 gd.; 5 gd. i Salby og Ll. Skensved, som Lungerne skænkede til et kapel ved Roskilde domkirke⁶³; 9 gd. (Ørninge, Urup + 1 i Syv), som Jens Andersen Brok skænkede til lignende formål, og 1 gd. i Kløvested, som hans barnebarn fru Johanne af Vemmetofte gav til Maribo kloster⁶⁴; de 3 gd. i Syv og Snekerup, som kronen erhvervede i 1407; endelig 3 gd. i Ølsemagle, som Niels Pedersen kaldet Oldeniels skænkede til Vor Frue kirke i København 9/8 1415.

Fra Moltkernes gods er det muligt at kaste et blik tilbage til beg. af det 14. årh. Af deres adkomstbreve og den stak ældre breve, de fik med, fremgår, at Hegnede, Assendrup, Åshøj, Dalby og Skensved havde tilhørt den store godsejer Jacob Nielsen Rane med en forbindelse til Anders Ovesen (nævnt 1327–44)⁶⁵. Denne var samtidig den oprindelige ejer og pantsætter af godset i Ladager og Salby⁶⁶. Anders Ovesen (29/6 1334 også kaldet Anders Sakse) må formodes at være broder til Sakse Ovesen (31/8 1328)⁶⁷ og søn af Ove Saksesen (nævnt 1294–1317), Erik Menveds råd og hovedsmand i Estland, godsejer i Østjylland og i Ramsø hd. Her ejede han Stenkelstrup og formentlig også jord i Dalby, hvor Sorø klostres mølle i Spanager forårsagede skade⁶⁸. Det er en rimelig antagelse, at Anders Ovesen har arvet Hegnede m.v. efter ham. Det skal herefter være mit gæt, at hr. Ove også har ejet Farebæksholm, hvor der er fundet mønter fra o. 1300, og som i øvrigt er Ramsø hd.'s eneste befæstede voldsted.

59. Eline Gøyes Jordebog, p. 307.

60. Rep. Dipl. 1. r. 3831, 3833–34, 3974, 5191 og 5908.

61. Se om hende *ibid.* 3693, 3698, 4097. Det er et fristende gæt at forestille sig Ladagerlilles 4 gårde, som i 1517 hørte til Vallø, bragt til gården af Kirsten Moltke.

62. Cf. Danske Adelsgodser, p. 181 og 188 f.

63. Rep. Dipl. 1. r. 4065. Kapellet byttede for 1517 de fire af gårdene væk, uvist til hvem.

64. *Ibid.* 4786; Æ. Archivreg. III, p. 281.

65. Se 18/7 1360.

66. 27/5 1341.

67. Ifølge Æ. Archivreg. III, p. 351, havde Sakse Ovesen også pantsat gods i Dalby.

68. Dipl. Dan. 2. r. V 83, VI 14 og 301. – Oves broder Peder Saksesen sad i 1304-forordningens kommission for Børglum stift og 22/5 1307 i et nævn for Han hd. Både Anders og Sakse Ovesen viser ligeledes tilknytning til Vendsyssel.

Perspektiver

Med udgangspunkt i 1517-registret er ovenfor behandlet besiddelsesforhold og antal landbrug i Ramsø hd. og Ringsted hd. nordensø. Det er herunder særlig blevet påpeget, at man, hvis registret ikke eksisterede, ville være i stand til at rekonstruere ejendomsfordelingen ca. 1536, en erfaring som kan overføres til hele Sjælland, og principielt også til andre egne. Væsentlige ændringer i gårdtallet 1536-1664 ville vanskeliggøre en sådan undersøgelse, men ikke umuliggøre den, da den bygger på identifikation af gårdene i de forskellige kilder, ikke optælling.

De middelalderlige besiddelsesforhold er blot behandlet på et par punkter. Væsentligst er her udredningen af krongodsets historie, den iagttagne stærke vækst i krongodset o. 1400 er ikke noget særegent træk for undersøgelsesområdet, men det interessante er, at den kan måles nøjagtigt. Det er mit indtryk, at en sammenligning mellem de ældste lensjordebøger og kronens adkomster fra Valdemar Alterdag og fremefter vil have store muligheder og vil demonstrere krongodsets meget beskedne omfang for 1350.

Til slut skal peges på et par muligheder, som 1517-registret tilbyder, men som her har måttet lades ubenyttet. Brugstallene tillader en belysning af landebogens decimanttal 1567, og vice versa. Den topografiske fordeling af de forskellige ejerkategorier 1517 og tidligere tillader i hvert fald én interessant iagttagelse: en tydelig forbindelse mellem lavadels- og selvejergods, idet begge kategorier var placeret i Hojelse og Ølsemagle sogne.

Summary

The register (c. 1517) for the districts of Ringsted and Ramsø in Zealand is the oldest Danish source which lists all holdings, i.e. taxpayers, within an area. The present study deals with half the area, namely Ramsø herred and the five northern parishes of Ringsted herred consisting of 5 manor houses (demesnes), 504 farms (of which 6 rectories, however, are left out of the register qua exemption from taxation), and 84 cottagers.

The information from the manuscript is extremely summary since only the number of holdings and the landlords who owned them are listed for each village, whereas it is not stated, for example, if the landlords held them as property, mortgages, or enfeoffed estates. In order to control and interpret the register, other sources are included in the examination, primarily the 16th century cadasters of the Crown and the Church and the deeds of the Crown, and the holdings of the register are identified in these sources. An important result is the discovery that the cottager concept in the register covers small-farmers (55) as well as cottagers

proper (29). The distribution by owner categories of the area's 5 manor houses and 504 plus 55 = 559 farms c. 1517 can be seen from the map.

The results obtained as to ownership are mainly of local historical interest. An important perspective, however, is that almost all holdings can be identified in other sources. It seems that an analysis merely from other sources – including the land register from the 1660's to make sure all holdings are included – would have placed only 15–17 farms in the wrong category of ownership. The author thinks that it would be possible to reconstruct the distribution of property by owner categories for all Zealand on the eve of the Reformation and, in the case of the Crown and the Church, also distribution by individual fiefs or owners.

A comparison between the 1517-register and the 1682-land register shows that the number of farms decreased from 559 to 505, the major part of the decrease taking place during the 16th century and certainly before the land register of the 1660's. By a reconstruction of ownership in other parts of Zealand one therefore has to take into account the possibility that the real numbers of farms at the time of the Reformation might have been higher than the numbers, which the reconstruction is based on.

NB. *Tabellerne A–B* følger kilden såvel med hensyn til brugskategorier, brugstal (når bortses fra, at Skjoldenæs og Holm hovedgårde er medtaget) og fordeling på besiddere som med hensyn til sogneinddeling (kirkebyerne kursiveret). *Kortet* viser det rekonstruerede gårdtal (bestående foruden af hovedgårdene af kildens 490 gd., 8 ugedagsmænd og de 55 gs., der må betragtes som smågårde, samt af de i kilden ikke medtagne 6 præstegd., tilsammen 5 hgd. og 559 gd.) og den rekonstruerede fordeling på ejerkategorier (se især note 29) med Mads Eriksens gods fordelt på bispe- og adelsgods. – Herreds- og sognegrænsen mellem Gadstrup sogn og Vor Frue sogn i Sømme hd. er den daværende, mens områdets interne sognegrænser følger Trap, Danmark 4. udg., hvilket i forhold til 1517 har betydning omkring Kimmerslev sogn. – Kortet er tegnet af Ingrid Nielsen.

„Beskeden mand“ Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse

AF MICHAEL HERTZ

1. Indledning

Da latinen som skriftsprog i tingsvidnesbyrd omkring år 1400 afløstes af dansk, optrådte vendingen »beskeden mand« som titulær betegnelse på linje med f.eks.: »værdige fader«, »hr.«, »ærlig og velbyrdig«, »strenge ridder«, »a vapn« m.fl. Af vendingens ordlyd og de sammenhænge, hvori den blev anvendt, fremgår det, at den »beskedne« mand ikke har tilhørt samfundets privilegerede – biskopperne, abbederne, prælaterne, det hele menige kleresi samt riddere og svende, som vi ser dem præsenteret i håndfæstningerne. Den beskedne mand har tilhørt almuen, den i købstæderne som den på landet – »borgere og købstedmænd, bønder og mene almue«, for at blive i håndfæstningernes sprogdragt¹, og vendingen »beskeden mand« vil i det følgende hjælpe os i forsøget på at spore især landalmuens deltagelse i det offentlige liv indenfor det tidsrum, hvor det danske samfund udviklede sig til et stændersamfund med stænderdelte rigsdage og standspræget lovgivning. Med de rammer undersøgelsen er tilrettelagt efter, vil det sige, fra Erik af Pommerns tronfrasing 1439 og til Christiern 2.s fald 1523.

Sigtet med undersøgelsen har været at fornemme rækkevidden af landalmuens politiske indflydelse ved hjælp af tingsvidnesbyrd. Som det vil være bekendt både fra monografier og håndbøger, var datidens bondestand ikke begunstiget i forfatningsmæssig henseende. Som Aksel E. Christensen har udtrykt det, var den ene af alle stænder karakteriseret ved sine forpligtelser, uden at den var i besiddelse af egentlige forrettigheder². Ser vi bort fra ydelsen af afgifter, var rammerne for bondestandens deltagelse i samfundets anliggender egentlig ganske få. Bortset fra landsbygilderne og evt. andre gilder på landet – om hvis virksomhed der i øvrigt foreligger meget få efterretninger – var de lokale tingforsamlinger sammen med landstingene de eneste legale organer, hvor bondestandens meninger og ønsker kunne komme til udtryk. Ganske vist skal landstingenes politiske rolle være udspillet ved år 1500³, ikke desmindre vil vi indlede fremstillingen med at skildre især herredstingenes sammensætning, virke og samfundsposition, og fortsætte den

1. Aksel E. Christensen: Det danske Stændersamfund. Festskrift Astrid Friis, 1963, 33 f.

2. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 1945, s. 127.

3. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1971, s. 299.

med at skildre de ændringer i samfundet, som kan tænkes registreret blandt de personer, som udgjorde landalmuen, og som dermed kan have fremkaldt reaktioner hos den. Fremstillingen vil berøre selvejets betydning, vornedskabets sandsynlige oprindelse, herlighedsrettigheder bl.a. til skov og jagt, handelslovgivningen og regeringens og domstolenes behandling af initiativer, som udgik fra landalmuen.

Spørgsmålet kan også formuleres således: Hvilke initiativer fra det øvrige samfund har ramt landbefolkningen, hvordan har den reageret, og hvordan har det øvrige samfund reageret på samfundsmæssige initiativer, som udgik fra landbefolkningen. I denne form har spørgsmålet ikke været behandlet i enkeltfremstillinger; en række tilgrænsende problemer har derimod været genstand for – ofte indgående – bearbejdning, hvad der har haft betydning i nærværende sammenhæng.

Stænderbegrebet og stænderstatens udvikling har Aksel E. Christensen behandlet i en afhandling fra 1963⁴. Begrebet adel er i disse år genstand for omfortolkning. Knud Pranges påvisning i denne skrifterække af flydende grænser mellem lavadel og selvejere⁵, og forekomsten af »funktionær«-adel med beskedent ejendoms gods – om noget, som Erik Ulsig, Troels Dahlerup og Thelma Jexlev har påvist i forskellige sammenhænge⁶, udvider det med væsentlige facetter. Den opfattelse af dels købstadspolitikken, dels prælatgejstlighedens magtekspansion som afgørende elementer i samfundsdynamikken i senmiddelalderen, som bliver fremført i det følgende, er baseret på afhandlinger af Orla Vestergaard⁷ og N. Skyum Nielsen⁸ fra henholdsvis 1966 og 1955. Fremstillingen af lovgivningen og lovhåndhævelsen i almindelighed er baseret på William Christensens doktorafhandling fra 1903⁹, og udgangspunktet for den nærværende behandling af vornedskabet er en afhandling af J. Steenstrup fra 1886¹⁰. Selv om forløbet af de såkaldte »bondeopstande« ikke ligger inden for de rammer, der er lagt for fremstillingen, vil det være rimeligt at anføre Knud Fabricius's stadig grundlæggende redegørelse for traditionsforholdene omkring slaget ved Skt. Jørgensbjerg 1441¹¹ og A. Heises forløbet af jyske bondeopstande på Frederik 1's tid¹² fordi man her som tillige allerede i Allens og senere Lars J. Larssons behandling af de skånske bondeuroligheder i 1525 finder redegørelse for variationer i de handlingsmønstre, som adelige anlagde overfor de oprørske, og som spændte fra aktiv bekæmpelse til tilslutning.

4. Det danske Stændersamfunds epoker, et rids. Festskrift Astrid Friis, 1963, s. 29ff.

5. Bol og By 5, 1964, s. 66 f.

6. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen, 1968, ss. 251, 270 passim – Troels Dahlerup: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder, H. T. 12. r. VI s. 34. Thelma Jexlev: Fra dansk senmiddelalder, 1976, s. 69 ff.

7. Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966 s. 185 ff.

8. Ærkekonge og ærkebiskop. Scandia bd. 23 s. 1 ff.

9. Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, 1903.

10. Vornedskabet hos den danske Bonde. H. T. 5. r. VI 339 ff.

11. Bondeoprøret 1441, H. T. 7. r. II 455 ff.

12. Bondeoplob i Jylland i Frederik 1's tid. H. T. 4. r. V 269 ff.

Interessant er navnlig den nordskånske lavadels forhold under urolighederne i 1525¹³. I øvrigt bygger den følgende fremstilling på gennemgang af det i repertoiret registrerede brevmateriale¹⁴ samt de kongelige s.k. brevbooger fra Christiern 2's og Frederik 1's tid¹⁵.

2. Lovgivning og ting

Endnu ved slutningen af middelalderen skulle nye love i princippet vedtages på landstingene i Viborg, Ringsted og Lund, og almuen havde således formel mulighed for at øve indflydelse på lovgivningen. Praksis antyder imidlertid en betydelig rummelighed i opfattelsen af korrekt statsret, hvilket naturligvis kan hænge sammen med lakuner i kildematerialet. Mens en serie vigtige forordninger i Christoffer af Bayerns regeringstid synes vedtaget og sat i kraft udenom landstingene – således: landefredsforordningen 12. juni 1442, forbuddet mod at bære våben 5. juli samme år og den bekendte tiendedom af 7. januar 1443, hvormed biskopperne i Jylland og Fyn opnåede fuld bispetiende, – blev under Christiern 1 hans såkaldte privilegium 14. maj 1456 og hans forordning for Nørrejylland 1. september 1466 m. fl. a. vedtaget på landsting¹. En særlig sjællandsk landefred synes i 1468 at have været forhandlet på landstinget i Ringsted mellem kongen og tingalmuen², og Lollands vilkår, som vi gentagne gange skal vende tilbage til, blev 1446 vedtaget på Lollandsfar landsting. Men den oprindelige version af Fyns vedtægt fra 1473 er udstedt af Christiern 1 i København.

Samme rummelighed i proceduren har William Christensen påvist i almuens adgang til bevilling af ekstraskatter. Under Erik af Pommern og Christiern 1 forudsattes hertil alene rigsrådets fuldbyrd og vilje, men under kongerne Hans og Christiern 2 fordrede håndfæstningerne tillige »nogen almuens« samtykke. Imidlertid blev der allerede under Christiern 1 i 1467 forhandlet landehjælp med almuen på Sjællands landsting. Men de samtidige skattebreve fra Jylland og Fyn nævner i denne sammenhæng alene rigsrådets samtykke³. Da Christiern 2 i 1517 krævede udbudspenge, instruerede han Mogens Krummedige om, hvordan han skulle tinge med almuen om beløbets størrelse. Hvert læg skulle ikke gerne give mindre end 12½ mark⁴. Da det af kvittancer for de indbetalte udbudspenge frem-

13. Allen: De tre nordiske Rigers Historie ... II, 1 s. 18. Lars J. Larsson: Sören Norbys skånska uppror. Scandia bd. 30 s. 243 f.

14. K. Erslev, William Christensen (ed.): Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis 1. række og 2. række – Herefter: Rept. I (+ brevnummer) hhv. Rept. II (+ brevnummer).

15. Udgivet hhv. i Suhms samlinger 2 (1781–84) og Suhms nye samlinger 1–3 (1792–94) samt i K. Erslev og Møllerup: Kong Frederik 1's danske registranter (1879) – Herefter Frederik 1's reg. (+ dato).

1. Aarsberetninger for Geheimearchivet (herefter: Aarsberetninger) V. 67.

2. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme i Uddrag. I 5.

3. William Christensen: anf. a. 533 – jvf. Rept. II 2316.

4. Da. Mag. 3. R. II 139.

går, at frikøbssummen har varieret fra sted til sted, er det jo sandsynligt, at myndighederne tillagde almuens argumenter nogen vægt⁵.

I øvrigt ved vi ikke, hvorledes forhandlingerne om lovgivning og skatter udspandt sig. Udelukkes kan det ikke, at en forkyndelse for tingalmuen under måske visse hævdvundne former er blevet opfattet som en »vedtagelse« af tinget. »Tirsdag efter Nytårsdag var vi på Höks herreds ting at høre vor nådige herres brev lydende på gengærd«, hedder det i et tingsvidne fra 1509⁶. Den såkaldte »vedtægt« med almuen i Vends herred fra 1440 er indholdsmæssigt et skinbarligt diktat fra myndighedernes side. Men ved forelæggelsen på herredstinget overfor to udsete repræsentanter fra hvert sogn i herredet er den tydeligvis opfattet som en overenskomst, der knyttede befolkningen i herredet til troskab overfor den nyvalgte konge, Christoffer af Bayern⁷.

Derimod ved vi, at forsamlingerne på stænderrigsdagene – periodens konstitutionelle nyskabelse, introduceret 1468 som en art udvidet rigsdømstol i forbindelse med Christiern 1's opgør med Eggert Frille og Aksel sønnerne – delte sig efter stand for at drøfte de der forelagte spørgsmål. Almuen var her repræsenteret med to eller fire mænd af hvert herred⁸. Om deres rolle i forhandlingerne foreligger ingen efterretninger, ligesom vi ikke kender de politiske virkninger i almuekredse af de med ujævne mellemrum⁹ indkaldte rigsdage. Ifølge et almindeligt ræsonnement må almurepræsentanterne have været henvist til at spille statistens og klakørens rolle mellem gejstlighedens og ridderskabets mere forretningskyndige verdensmænd og deres deltagelse har næppe haft stor betydning for den politiske horisont i det hjemlige herred. Den bevægelse, som langsomt og under kronens intense bevågenhed tilstræbte en fælles, politisk bevidsthed indenfor borgerskabet, og som satte frugt i de årlige købstadmøder indenfor landsdelene, Sjælland fra 1472 og Skåne fra 1502, har efter hvad der foreligger ikke haft sidestykke indenfor landalmuen. Skal vi ind på livet af den »beskedne« mand som homo politicus, må vi henlægge scenen til de lokale tingsteder. Det var her almuemanden havde sin væsentligste adgang til information; det var her og i landsbygildet, han havde mulighed for at optræde i fællesskab med sine ligestillede og ytre sig om offentlige anliggender.

Forretningsgangen på herreds- og birketing og på sognestævnerne er næppe kendt i alle detaljer. Men foruden den ovennævnte forkyndelse af påbud fra myndighedernes side har hævdselse og overdragelse af rettigheder til fast ejendom spillet en betydelig rolle. Ved salg af ejendom fordrede landskabslovene, at den blev »lovbudt« på tinge tre gange, inden skødningen, der også skulle foregå på tinget, kunne finde sted. Herredstingene – eller rettere – tingalmuens kollektive hukommelse var garantien for lovlig håndhævelse af ejendomsret – ja i det hele taget

5. Suhms samlinger ... ss. 169 (Ålborg, Ribe), 172 (Kolding), 175 (Grenå).

6. Rept. II 11181.

7. F. H. Jahn: Danmarks politisk militære Historie under Unionskongerne, 1835, s. 510.

8. Aksel E. Christensen: Det danske stændersamfunds ... s. 35 f.

9. ibid. s. 38.

for retstilstandens overlevering. Selv med øget anvendelse af skriftlige vidnesbyrd under proceduren var såvel høj som lav bestandig afhængig af lokalkyndige mænds mundtlige udsagn om deres rettigheder, og når f.eks. nævn af selvejere udmeldt af herredsting »satte« fæstegårde i landgilde, udøvede tinget en indflydelse økonomisk, som rakte udover almuens kreds. Det må understreges, at herredstingenes funktioner i sådanne sammenhænge har været af konserverende karakter, og at de hverken for tingene som organer eller for medlemmerne af tingalmuen har befordret individuelle opfattelser eller utraditionelle initiativer.

Lovens bestemmelse om skødning på tinget blev mod middelalderens slutning omgået ved, at især medlemmer af herrestænderne pantsatte eller bortskødede ejendom ved hjælp af privat udstedte, åbne breve. Denne praksis er blevet anført som indicium for tingenes aftagende betydning – for den isolering af »frit« jordegods fra tingenes myndighed, som banede vej for uhindret omsætning af jord mellem adelige¹⁰. Indenfor tidsrummet 1450–1510 synes forholdet mellem antallet af privat udstedte, åbne breve på den ene side og tingsvidnesbyrd på den anden dog at antyde en temmelig uændret praksis.

Skønt vi nemlig først 1487 hører, at rigsrådet gennem nogen tid havde anerkendt det åbne, adelige skødebrev – fundet »all hiemkiøb ved makht«, finder vi allerede i 1450'erne årlig mere end 13, almindeligvis 17–19 åbne, adelige adkomstbreve overfor et å to tingsvidner, æsket af adelige i forbindelse med ejendomsoverdragelse. At dømme efter det i repertoiret anførte brevmateriale er forholdet tilsyneladende uændret frem til efter år 1500 indenfor det dansksprogede område¹¹. Det vil bemærkes at også gejstlighed og borgerskab stadfæstede køb, salg og pantsættelse af fast ejendom ved privat udstedte, åbne breve. For hver af disse grupper er årligt bevaret mellem 1 og 5 sådanne åbne breve overfor et tilsvarende antal tingsvidner. Alene selvejerbønder synes perioden igennem næsten udelukkende at have overdraget ejendom ved tingenes mellemkomst¹², hvilket utvivlsomt hang sammen med kronens og lensmændenes interesse i »skattebøndernes« ejendomsforhold. At lenets øvrige »skattebønder« ville blive lagt i læg med køberen skabte interessefællesskab mellem dem og kronen og gjorde det formålstjenligt, at den gamle lovfæstede procedure blev håndhævet.

Det åbne skødebrev var altså ikke forbeholdt adelige alene, og der var lang tids hævde for dets anvendelse, da rigsrådet 1487 anerkendte dets lovlighed. I sig selv kan det åbne skødebrev næppe tages som indicium for tingenes svækkede myndighed. Skødning af fast ejendom var nemlig kun en enkelt side af den virksomhed, der på tingene udfoldedes til ejendomsrettens håndhævelse. Overtagelsen af en ejendom krævede nemlig tillige »indværgelse« og en gennem et åremål veksellende fra landsdel til landsdel, årligt gentaget, »rygning« af »lovhævd«^{12a}.

10. E. Ladewig Petersen: Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 224.

11. Stikprøveundersøgelse på årene med endetal 5 og 6 begyndende med 1455.

12. Undtagelsen, Rept. II 10866.

12a. C. Kier: Om Overdragelse af Eiendomsretten over faste Eiendomme for Tiden før Chr. V's Lov, 1889, s. 81 f.

Om sådanne forretninger for adelige har vi mange tingsvidnesbyrd, og der kan næppe rejses tvivl om, at de talrige godstvister mellem privilegerede jordejere formelt har stadfæstet de lokale tings betydning i et omfang, der ikke var mindre end skodeforretningerne. Uanset om sagen fandt sin endelige afgørelse for lands-ting eller for kongens retterting, var det herredstingets eller birketingets vidnesbyrd, der som oftest dannede grundlaget for proceduren i en godstvist. Forholdene omkring dette emne er imidlertid ikke afklarede, og nøjere undersøgelse vil være velkommen.

Kilderne til virksomheden på tingene er i første række de bevarede tingsvidnesbyrd – fra perioden 1450–1510 mellem 20 og 70 årligt. Proceduren var mundtlig, og udstedelsen af skriftligt bevis var vel oprindelig af underordnet betydning. I betragtning af, at der ugentligt har været holdt ting i hvert af landets henved 160 herreder, hvortil så kommer birketing og sognestævner, må det bevarede kilde materiale karakteriseres som beskedent, og mange tingmøder er antagelig blevet afsluttet, uden at parterne har æsket vidnesbyrd. Som helhed giver den samlede mængde bevarede tingsvidnesbyrd et fordrejet billede både af samfundet og af virksomheden på tingene. Herrestænderne, som tidligere fik bevidsthed om nytten af skriftlige vidnesbyrd, og som havde bedre mulighed for at opbevare skriftligt materiale, er uden tvivl overrepræsenterede. Det er således karakteristisk, at flertallet af bevarede tingsvidnesbyrd angående salg af selvejerbønderes ejendomme – mellem 1 og 6 årligt – vedrører ejendomme, som senere er kommet i gejstlig eller adelig besiddelse. At dette forhold udelukker f.eks. statistisk behandling af materialet, fremgår af sig selv.

Foruden sagens parter opererer tingsvidnesbyrd i almindelighed med tre grupper af personer, nemlig 1) udstedere, 2) stokkemænd, 3) vidner eller mededsmænd. Udstederne var foruden herredsfogden (birkefogden eller byfogden) den eller de af de tilstedeværende, som udmærkede sig ved at være i besiddelse af eget indsegl. Beseglingerne antyder, at adelige endnu ved midten af 1400-tallet gjorde sig gældende ved deres fremmøde, og ikke få herredsfogder beseglede med adelig indsegl. Mod slutningen af århundredet ses imidlertid stadig færre adelige blandt udstederne og efter 1500 næsten ingen. Stokkemændene i den anden gruppe var de tolv – i jyske lovs område syv mænd – lovens minimum for et »fuldt« herredsting, som sammen med fogden tog plads på tingstokkene. Den tredje gruppe var de sagkyndige, udmeldte granskningsmænd, nævninge eller vidner, som afgav deres vidnesbyrd om sagsforholdet overfor »tinget« d.v.s. overfor foged og stokkemænd.

Gennemgang af en række tingsvidnesbyrd, udstedt indenfor et begrænset årsmål på Hindsted- (1486–88)¹⁴, Bjæverskov- (1494–1501)¹⁵ og Bjerge (1505–10)¹⁶ herreders ting viser, at godt halvdelen af de nævnte personer forekommer i mere end ét vidnesbyrd. I Hindsted herred omtales syv personer i mere end halvdelen

14. Rept. II 5938–41, 6037.

15. *ibid.* 7751, 8751, 8877, 9364–6.

16. *ibid.* 10547, 10347, 11293, 11413, 11564, 11618.

af de bevarede breve. I Bjæverskov herred er samme seks personer omtalt i mere end halvdelen af brevene, og i Bjerger herred optræder samme syv personer i mindst fire af de seks bevarede vidnesbyrd. I de to sidstnævnte herreder er der helt klar tendens til, at gengangerne er udstedere, fogder og stokkemænd. Rollerne kan skifte fra tingdag til tingdag; men skellet mellem de hyppigt optrædende stokkemænd-udstedere på den ene side og de mindre hyppigt optrædende vidner på den anden er åbenbart og antyder eksistensen af et tingaristokrati – en ledergruppe omkring herredsfogden – som med sit flittige fremmøde og formodentlig også med sin kyndighed garanterede den retslige kontinuitet på tinget.

Det må blive ved antydningen på grund af materialets spinkelhed. I intet af herrederne er omtalt mere end 45 personer i alt; og billedet vil måske ændre sig, hvis blikket flyttes til andre herreder. Fra Hindsted og Nesbo herreder foreligger vidnesbyrd, hvor samme person samtidig anføres som både udsteder og stokkemand, som vidne eller nævning, hvilket måske røber, at fremmødet har været beskedent den dag. I et tingsvidne 1480 fra Hornum herred synes de samme seks mænd medtaget både blandt de ni udstedere, de otte vidner og de sytten i brevet opregnede fæstere¹⁷. Men der er andre herredsting, f.eks. Odense og Bjæverskov, hvor sådanne sammenfald af rollerne ikke forekommer.

I nogle få tilfælde giver bevarede lensregnskaber mulighed for at identificere de tingmænd, som må formodes at have været selvejere. Som bekendt forudsatte landskabslovene f.eks. ved markeskelsforretninger og skursnævningsager, at de udmeldte nævninge var selvejerbønder eller, som det hed i skånske lov, odelbønder. Det er ligeledes kendt, at man op i 1600-tallet foretrak selvejerbønder som tingfogder. Spørgsmålet er nu, om selvejerbønderne i senmiddelalderen indtog nogen fremtrædende plads på herredstingene.

I regnskabet for Bygholm len 1511¹⁸ blev der i Bjerger herred opregnet 23 selvejerbønder. Af dem omtales fire i de ovennævnte tingsvidnesbyrd. Men kun en af dem, Severin Tamsen fra Nedergård, tilhørte den eksklusive kreds af gengangere – medudsteder ved fire af brevene og vidne i et femte. En anden, Per Andersen i Klakring, er i to vidnesbyrd nævnt som part; og de to sidste optræder hver blot en enkelt gang som vidner. Af herredets selvejere har altså kun én tilhørt dets »tingaristokrati«.

Lensregnskabet 1492 for Bjæverskov herred anførte 17 ledingydende »bønder«¹⁹. To af dem optræder i flere af vidnesbyrdene som tingfogder – Offæ Hansen fra Sædder i fire breve og Jep Skov fra Tårnbymagle i tre. Trøels Mogensen var medudsteder ved tre breve. En fjerde, Oluf Boesen fra Herfølge, er nævnt i tre breve som vidne. Tre af herredets selvejere synes altså at have tilhørt dets »tingaristokrati« på mellem seks og tolv personer i alt, og det er forholdsvis mange ud af 17, når der af herredets hele befolkning kun optræder 45 i vidnesbyrdene.

Andre jævnførelser mellem lensregnskaber og tingsvidnesbyrd er ikke mulige.

17. *ibid.* 4718.

18. RA. Reg. 108 A nr. 6 Bygholm lens regnskab 1511.

19. RA. Reg. 108 A nr. 4. Forsk. stk. indtægtsregnsk. fra Kong Hans' tid 5, 1492.

Men antyder disse to eksempler, at selvejere havde plads blandt herredets forholdsvis fremtrædende mænd, er det nok så væsentligt at konstatere, at de øvrige medlemmer af »tingaristokratiet« må have været fæstebønder – i datidens sprogbrug altså »vornede« og »tjenere«. De har ikke ydet kronen skat som selvejere og har som »beskedne« mænd ikke brugt adeligt signet. I alleregentligste forstand synes herredstingene mod slutningen af det 15. århundrede at have været demokratiske, hvilket måske i sammenhæng med det lavedelige elements bortsvinden har svækket deres betydning nok så meget som det åbne, adelige skødebreve.

Forholdet rejser spørgsmålet om de lokale tings selvstændighed overfor privilegerede personer. Et landsting som det i Halmstad vovede i 1468 nok at afvise Aage Akselsen (Thotts) udsendinge – »thi er mig ondt at svare, når nogen deler mig på, at jeg ikke må eller noget mit bud komme til tinge og svare for mig«, oplyser han – og nok frygtede Gislum herreds ting ikke en dyst med Mouritz Nielsen (Gyldenstjerne) til Aagaard i Han herred. Han måtte 1478 sende sine lovhøring til landsting i Viborg, fordi tingfogden havde forholdt dem, hvad ret er²⁰. Men da Oluf Jepsen Sparre med fire andre herremænd, nogle af deres ridefogder og en skriver en gang i 1505 trængte Anders Kiøbmand, herredsfoged i Vemmenhøgs herred, op i en krog, vedgik han, at det var Jacob Norby, ærkebispens embedsmand på Näsbyholm, der bestemte, hvad han, tingfogden, havde at skrive på tingsvidnerne. Han røbede yderligere, at Jacob Norby havde forbudt ham at give Oluf Jepsen besegling i en trætte, som denne havde om noget ejendomsgods. På næstfølgende herredsting måtte Anders Kiøbmand offentligt tilstå, at Oluf Jepsens tinghøring ikke vederfores ret på tinget²¹. Bag Jacob Norbys pression aner man ærkebiskop Birger Gunnarsens hånd. Herredstinget føjer sig men bøjer sig siden for trykket fra modparten, Oluf Jepsen.

Den særdeles handlekraftige godssamler Lave Brok præsterede i 1475 at bortføre herredsfogden i (Sønder-) Hald herred fra tinget – »førte ham uden sin vilje til Estrup mølle og nødede ham til at besegle hans (Lave Broks) lovhævd, som han gjorde på hans gods«. – Drastisk men vel nødvendigt, siden biskop Jens Iversen Lange i sin egenskab af kongelig lensmand havde forbudt fogden at besegle nogen sådan lovhævd²². Under en tvist om herligheden – d.v.s. om indtægten fra indfæstning, gæsteri og førlov m.v. – til nogle gårde i Grønholt sogn, som betalte landgilde til sognekirken, udtog både biskop Niels Skave af Roskilde og hans modparter tingsvidner på sognestævnet i Grønholt. »Sognemændene i Grønholt indkaldtes for at aflægge vidnesbyrd,« fortæller Skyum Nielsen, der fortsætter: »Det gjorde de også, de tilsluttede sig begge parter, alle parter, de ville vidne om alt, hvad man bad dem om – «²³. I det sidste vidnesbyrd i den sag erklærede de stakkels sognemænd, at hvis de to sognevidner, som biskoppen og hans modpart, rigshofmesteren Poul Laxmand, lod udtage, strider mod hinanden, da er biskop-

20. Rept. II 2378, *ibid.* 4160.

21. *ibid.* 10354, 10359.

22. *ibid.* 10757.

23. *anf. a.*, *Scandia* bd. 23 s. 83.

pens det urigtige. Men i øvrigt, sagde de, stod de ved begge brevene. Dette vidnesbyrd var af Roskildekannikerne udtaget mod biskop Niels Skave. Gennemgår man med Skyum Nielsens ovennævnte dom in mente de i brevene optegnede personer, er det imidlertid iøjnefaldende, at kun to vidner af de tolv, der opregnes i sagens sidste brev, tidligere har støttet biskop Niels Skaves påstand. Bortset fra de to, er kredsen af vidner en ganske anden. Af de tolv mænd, der i dette brev af 24. november 1495 nævnes som vidner for sognestævnet i Grønholt, synes kun to, Svend Lauritzen af Fjelholt og Nis Svendsen af Lønholt, at have været inden-sogns. Resten er skaffet udefra – fra nabosognene Asminderød og Karlebo, men også fra steder som Nørre Herlev, fra Hammerholt og Hillerød m. fl., – fra steder, hvor kendskabet til ejendomsforholdene i Grønholt sogn umiddelbart forekommer tvivlsomt. At også de tidligere breve i sagen indeholder vidnesbyrd fra uden-sogns mænd, er sikkert og vist. Men med brevet af 24. november når opslutningen fra lokalt hold et lavpunkt²⁴, og mistanken om manipulation med retsapparatet lader sig ikke afvise.

Enten nu den biskoppelige myndighed har skræmt sognebørnene i Grønholt fra at bevidne sandheden, eller kannikkerne har støttet deres påstand ved hjælp af medbragte kreaturer, har manipulation ikke været mulig i alle tilfælde. William Christensen har anført eksempler på klager over tingalmuens opløb og u lydighed overfor myndighederne²⁵ – i 1492 berettes om episoder med borgerskabet i Ålborg og Horsens, og samme år tog nogle bønder på tinge en tyv fra lensmanden på Helsingborg, Bent Bille. En ganske tilsvarende oplevelse var biskop Stygge Krumpens køgemester, Christoffer Rosenkrantz, ude for en gang i slutningen af Frederik 1's regeringstid, da han med ledsagere blev jaget fra tinge med vold og magt, efter at domsmænd havde frikendt »hans« tyv²⁶, og om andre samtidige episoder i Jylland har Heise berettet i sin ovennævnte afhandling. Det er måske banalt men dog værd at erindre, at menigmand kunne møde bevæbnet på tinge. En opfordring til en række navngivne mænd om at møde med våben på Höks herreds ting i 1509 var led i et planlagt anslag mod fogden, Jep Judhæ²⁷. Herredsfoged Nis Hinrichsen fik i 1523 under sin flugt fra Slogs herreds ting fire pile gennem kappen, efter han havde forsøgt at tale Frederik 1's sag for almuens. Siden forærede han kappen og pilene til Bylderup kirke²⁸. I forbitrelse over nye kongelige skatter opfordrede en vordend under Hundslund Kloster i Vendsyssel i 1558 tingalmuen til oprør ved at stikke sit spyd i jorden og byde dem, der ville være med at lægge deres hånd på spyddet²⁹. Eksemplerne viser, at tingalmuen lejlighedsvis kunne møde myndighederne med væbnet modstand. Nok så væsentligt i sammenligning med disse tilfældige og sjældne reaktioner er imidlertid den om-

24. Da. Mag. 5. r. III 366–77, jvf. Rept. II 7973.

25. Will. Christensen: anf. a. s. 237.

26. Frederik 1's registre s. 485.

27. Rept. II 11181.

28. Danmarks Kirker, bd. 21 Tønder amt, 1623.

29. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme i Uddrag I 256.

stændighed, at man med eksistensen af en ledergruppe omkring tingfogden aner en strukturering af landalmuen, som kan have haft en mere permanent, politisk betydning.

Men inden vi opsøger de politiske initiativer, som udgik fra landalmuen, er det nok værd at undersøge dennes sammensætning nøjere.

3. *Selvejer og vorned*

Ordet »bonde« havde endnu i 1400-tallet og i begyndelsen af det næste århundrede ikke den almene betydning, det senere har fået. Landskabslovene anvendte det i betydningerne »husbonde«, »den skadelidte«, »sagvolderen«, betydninger som ordet naturligvis ofte havde i ting- og lovsprog fra senere perioder. Men endnu under Christiern 2 dækker »bonde« og ordsammenstillinger hermed fortrinsvis selvejere¹, og ofte som modsætning til »vornede« og »bryder«. Bevarede lensregnskaber fra kong Hans' tid viser således, at man sondrede mellem »bonder«, som ydede leding og stud, og »bryder«, som ikke gav leding men blot betalte de sædvanlige fæsteafgifter².

I et af Christiern 2's »evigdomsbreve« overdrages en tidligere fæstegård under kronen til en vordende selvejer; i referat hedder det: Niels Stigsen i Hvoltris fik »ewidoms« brev på en bondegård i Semetsted, Niels Rowdi i bor, »som er nw kronægodtz«, at han og hans arvinger kan bruge den for frit bondegods til evig tid mod årlig at give kronen en fjerding smør, oldensvin, gæsteri, stud og leding³. Når Lollands Vilkår i artikel 12 og Forordningen for Nørrejylland i artikel 5 taler om »bondegods«, er der tale om selvejergods⁴, ligesom samme underforståede betydning ligger til grund for tingsvidnesbyrd om ejendomsoverdragelse af »bondejord«⁵. Andre tingsvidnesbyrd om frelsejord, der aldrig var i »bonderredsel«, og hvoraf der aldrig gaves skat eller leding⁶, om jord i kirkelig besiddelse, »som kom af bondegods«⁷, eller om jord, der blev »skurit i fald«, – som der ikke var givet leding eller sætgærd af, men som dog er »bondegods«⁸, understreger betydningen af ordet »bonde« lig »selvejer«.

Ikke desmindre møder man i kildematerialet tegn på et begyndende skred i indholdet af ordet »bonde« hen i retning af »landalmue« eller som vi har det, »bondestand«. Repertoiret har 1455–95 seks eksempler på »bonde« i betydningen »fæster«⁹, men alene fra femåret 1505–10 har man seks tilsvarende eksempler, hvilket kan

1. Svend Aakjær: artiklen »selvejere«, Håndbog for Lokalhistorikere, 1952, s. 423.

2. RA. Reg. 108 A nr. 4, Forskellige stk. indtægtsregnsk. fra Kong Hans' tid.

3. Suhm Samlinger ... bd. 1 hft. 1, s. 89.

4. Aarsberetninger ... V 64, 68.

5. Rept. II 1288, 1840, 1857, 1942, 2608, 3853, 4226, 5244, 5542, 7190–91.

6. ibid. 1466.

7. ibid. 1882.

8. ibid. 7144.

9. ibid. 819, 1285, 3186, 4041, 4446, 6908.

være tegn på, at udviklingen accelererer omkring år 1500¹⁰. Det kan, som vi skal se om lidt, hænge sammen med andre forandringer, f.eks. med vornedskabet. Forbud med »salg« af »bønder«, der dukker op i 1508 og i 1521 stadfæstes i Christiern 2's landslov¹¹ har ordet »bonde« i denne almene betydning. Det kan dog fortsat ses anvendt i sin gamle, eksklusive betydning, f.eks. i Frederik 1's brev af 1. november 1526 om »bonde gods«, hvori der klages over, at når bønderne har udgivet deres leding, da holder de siden hos dem al anden deres rette, årlige udgift¹².

For den resterende del af landbefolkningen, – dem som altså fæstede eller lejede sig ind hos en jorddrot, og som således havde herskab, var den almindelige betegnelse i det 15. århundrede »vornede« eller »vornede og tjenere«. Endnu i Christoffer af Bayerns og Christiern 1's regeringstid angav ordet den retslige afhængighed – at man havde overdraget herskabet sin fuldmagt og underlagt sig dets værn og forsvar. I pante- og forleningsbreve forekom vendingen »ret til vornede ind og ud at sætte« hyppigt og fra alle egne af landet. Den angiver, at »vornede« nærmest har betydet »fæster«, på latin lød den tilsvarende vending »inquinolos instituendi et destituendi«¹⁴. Ordet havde altså dengang ikke tilknytning til det specielt sjællandske institut vornedskab, hvormed man forstår fæsternes bundethed til deres fødestavn.

Mod slutningen af det 15. århundrede går ordet af brug i denne den almene betydning. F.eks. savnes det i Kong Hans' håndfæstning 1483, artikel 22 om kirkens og klerkeriets gods, landboer og tjenere. I stedet synes »bryde« anvendt som generel betegnelse for fæstere. Frederik 1's forordning 14. maj 1523 om livsfæstet har i registret titlen: Brev om udfæstning anlangendes »brydir«, som fæster gårde¹⁴; flere steder optræder »bryder« i modsætning til »bønder« – fæstere overfor selvejere¹⁵. Artikel 4 i Fyns Vedtægt fra 1473 om skov, som »bønder« og »bryder« har i fællig, bestemmer, at der skal udses en bonde og en bryde til sammen at være åsynsmænd og dele fæld mellem lodsejerne¹⁶. Endnu i 1580 lyder en dom af Sjællands landsting af 30. juli, at selvejerbønder skal lægges til hobe i skat og »brydie« i læg sammen, – underforstået selvejere og bryder hver for sig¹⁷.

Forskellene mellem bryder og de andre grupper af vornede kan derfor være svære at finde, omend man selvfølgelig støder på omtale af brydegård med »gardsædd«¹⁸, af gårdsæder, som ej andet landgilde giver end deres arbejde¹⁹. William Christensen har refereret en opgørelse fra 1493, hvor udgiften til opførelse af en jordegen bondegård anslås til 40 lodige mark mod 30 lodige mark til opførelse af

10. *ibid.* 10335, 10711, 11017, 11110, 11256, 11525.

11. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme i Uddrag ... IV 54.

12. Frederik 1's reg. anf. dato.

13. Rept. I udat. 566, Langebæks Dipl. ved 1404.

14. Frederik 1's reg. anf. dato.

15. Rept. II 5261, 5470.

16. Da. Mag. 4. r. V 147.

17. LAS. Sjælland Landsting Dombog, nr. 107.

18. Rept. II 2021.

19. *ibid.* 2419, 7261.

en landbogård og 10 til opførelse af et penningshus²⁰. Bryder og landboer har altså overfor de jordløse fæstere, gårdsæderne og ifølge Steenstrup de i Lollands Vilkår omtalte »husmænd«²¹ kunnet karakteriseres med, at de havde større kapital at forvalte. Det er troligt men ikke påvist, at dette har haft indflydelse på personlig status. Med hensyn til det retslige skel mellem selvejere, – »bønder« på den ene side og »menig almue«, – fæsterne, om de så var bryder, landboer, gårdsæder eller husmænd på den anden, antyder sammensætningen af »tingaristokratiet« i enkelte herreder, som før nævnt, at det ved århundredskiftet næppe har været mærkbart i tingenes praksis (s. 84).

Den lovgivning, som direkte berørte landalmuen, havde to hovedretninger. Den ene skulle regulere de privilegerede stænders rettigheder – herunder i denne forbindelse også købstadsborgernes –, og den anden skulle i sammenhæng hermed sikre kronens indtægter. Sidstnævnte fik naturligt størst betydning for gruppen af selvejere.

Få årtier efter Jyske Lovs vedtagelse måtte kronen træffe forholdsregler mod, at selvejergods ved overgang til kirkelig eller »fri« besiddelse opnåede immunitet og altså ikke længere svarede de stående skatter. Den såkaldt Abel-Kristofferske Forordning fra 1256 bestemte, at bønder, som havde solgt deres ejendom, men som blev boende på den, fortsat skulle udrede inne²². Da de stående skatter på jord antagelig ikke kunne øges udover det omfang, de havde på Valdemar Sejrs tid, måtte kronen skride ind mod formindskelse af selvejergodsets omfang. Man bør regne med en formel fastfrysning af grænserne mellem det skattefrie frelsegods og selvejet allerede fra tiden inden Erik Glippings håndfæstning, den såkaldt Nyborgske Forordning af 29. juli 1282. Dennes niende artikel tillader bønder (»bondonibus«) at slå sig ned som bryder – »villicacionem sumere« – på anden mands ejendom under den forudsætning, at de fortsat udreder kronens rettighed af deres eget²³. I en næsten samtidig gengivelse af forordningen på dansk er »bondonibus« oversat med »bønder«²⁴. Bestemmelsen er vigtig for forståelsen af den retslige udvikling indenfor landbruget og landbefolkningen. Ikke alene fordi den antyder, at samme person både kunne være selvejer og have forpligtelser overfor et herskab, men også fordi den i sit positive indhold – tilladelsen til at slå sig ned andetsteds – rummer truslen om sanktion mod dem, der ikke svarede kronen retmæssig afgift af »deres eget«, – sanktion i den form, at bonden kunne deles til stavns. Vi står her ved rødderne til det stavnsbånd, der i en senere tid gennem 200 år skulle blive kærnen i det sjællandske vornedskab. – Et stavnsbånd som – vel at mærke – oprindeligt var lagt på selvejerne.

Bestemmelsen optages næsten uændret i Oluf 2's håndfæstning fra 1376 som artikel 21 og dukker i 1446 op som artikel 12 i Lollands Vilkår²⁵. Her hedder det,

20. anf. a. s. 516.

21. anf. a. H.T. 5. r. VI 368 f.

22. Aarsberetninger ... V 10.

23. Dipl. Dan. 2. r. III 50.

24. Aarsberetninger ... II 6.

25. ibid. II 21, ibid. V 64.

at ingen foged skal gribe eller fange nogen mand, »ther egiende ær aat bondhe gotz, som riddere oc swene gotz besidie«, før end han er »fordelth til bøndegotz« med lands lov og har betalt jorddrotten sit landgilde og forlov. Bestemmelsen er tænkt som et værn for de private jorddrotters interesser. Det lollandske aristokrati kunne ikke tilstede, at den kongelige foged uden videre fjernede brugere fra dets ejendomme med det påskud, at de havde forsømt deres forpligtelse som selvejere, eller fordi de, hvad der vel har været den hyppigste anledning, arvede »bonde gotz«. I et retssamfund som det danske havde kronens krav ikke forrang fremfor andres. Først efter lovlig rettergang og først når det gamle herskab havde fået sine rettigheder opfyldt, kunne fogden tilbageholde den person, som skulle udrede en selvejers forpligtelser.

Selvejergods var arveligt, og forpligtelsen til at udrede de kongelige skatter gik også i arv. Christiern 1's Forordning for Nørrejylland af 1. september 1466 bemyndigede i artikel 5 den kongelige ombudsmand at lade »dele« dvs. retsforfølge alle, som havde andele i øde »bonde gotz«, indtil arvingerne enten »gøræ een wth«, som svarede fuld tyngge, eller solgte godset²⁶. Steenstrup opfattede bestemmelsen som en indskærpning af eksisterende lov, da der allerede 1410 var fældet dom, at Fader og Jacob Neb skulle optage deres arvede selvejergods i Abterp, Slet herred. Da dommen skulle forkyndes i Ålborg og Randers, formodede Steenstrup, det var fordi, Fader og Jacob havde bosat sig i disse to byer²⁷. Formodentlig var det altså to borgerfolk, der blev dømt for forsømmelsen af den arvede dyrkningspligt. Rimeligvis har denne praksis med at dele selvejerbønder og deres afkom til stavns sine rødder i den Nyborgske Forordning af 1282.

Det er helt i pagt med foranstaltningerne for at holde selvejergodset besat og undgå indtægtstab for kronen ved godsets overgang fra skattejord til frelseejendom, at de kongelige frelsebreve fra det 15. århundrede, som tilsagde den nyadlede skattefrihed for sin ejendom, havde tilføjelsen: dog vor og kronens rettighed på vort købsted- og bondegods uforkrænkt²⁸. Når det i præmisserne til en rettertingsdom 1493 hedder, at ingen må arve bondegods i »frihed«²⁹, er det en videreførelse af et gammelt princip. Der er ikke tale om reaktion på håndfæstningens forbud mod, at kongen eller dronningen købte eller pantede frelseegods²⁹. Bestemmelserne i håndfæstningen skal måske mindre opfattes som udtryk for en aristokratisk ekspansion, hvad f.eks. Arup har gjort³⁰, end som udtryk for en aristokratisk reaktion på en styrket kongemagts voksende evne til at sætte sine rettigheder igennem. Som eksempel på et konfliktemne kan selvejergården – eller var det væbnergården? – Råris i Sædder sogn anføres. Mellem de skiftende selvejerbønder på gården og ejerne af Vallo udspandt sig en langvarig og vidtløftig trætte, der angivelig havde sin rod i det forhold, at gården gennem en »fri« ejers ægte-

26. *ibid.* V 68.

27. Steenstrup, *anf. a.* H.T. 5. r. VI 373.

28. f.eks. Rept. II 566. 1358. 7427. 7453.

29. Aarsberetninger ... II 50 ff.

30. Erik Arup: *Danmarks Historie*, 1961, bd. 2 s. 273.

skab med en »ufri« kvinde havde mistet sin frelsestatus og var blevet skattegodt³¹. Andre tilsvarende eksempler kunne også anføres. Under Christiern 2 foreskrev håndfæstningen, at frelsejord efterladt af ufri uden frelsearving, ikke måtte falde til kronen eller i nogens ufrihed³². Kancelliregistranterne fra Frederik 1's tid indeholder et par eksempler på, at ejendomme, som ved mesalliance havde mistet deres frelsestatus, genvandt den³³; og Christian 3's reces af 1547 fastslog med henblik på sådanne situationer, at godset skulle falde tilbage til de rette arvinger, når ægtefællerne var døde³⁴.

I disse henseender betød lovgivning og retspraksis i senmiddelalderen næppe noget for selvejerstandens vilkår. Ændringer medførte de i hvert fald ikke. Anderledes ligger det måske med selvejernes adgang til at dotere kirkelige institutioner – sognekirker eller hospitaler – med sjælemessegaver o. lign. i form af fast ejendom, landskabslovenes halve hovedlod³⁵. I løbet af det 15. århundredes sidste halvdel synes deres dispositionsfrihed belagt med klausuler, der antagelig har sammenhæng med biskoppernes stigende interesse for »forsvaret«, dvs. indfæstnings- og gæsteriafgifter m.v. af sognekirkers og klostres ejendomme³⁶. Spørgsmålet er ikke afklaret, men der er tegn på, at kronen allerede 1465 søgte at bevare forsvaret over ejendomme, som var kommet i kirkelig besiddelse, på lensmandens hånd³⁷. En forstærkning af tendensen finder man i en dom fra 1490 eller noget før, der gik ud på, at jord givet eller solgt fra bondegårde til kirker eller klostre igen skulle svare afgift til kronen³⁸, og bestemmelsen fastholdes under Frederik 1 i brev af 29. august til Tyge Krabbe om jord givet eller solgt fra bondegods³⁹ og i brev 22. august 1527 – kronen skal igen have fuld tyngde, til kirker og klostre udredes samme skyld som hidtil⁴⁰ – hverken kronen eller de kirkelige institutioner behøvede at tage noget på denne bestemmelse. Men det var antagelig ikke tilsigtet, at den skulle fremme selvejernes gavmildhed overfor kirken, og dermed har den hindret selvejerstandens udfoldelse på et område, som med senmiddelalderens fromheds-idealier in mente har haft væsentlig betydning for den enkelte og for slægten.

Det grundlæggende princip, at bøndernes jorder ikke burde »splides eller partes« fra deres rette gårde, – med andre ord, at de fiskale enheder skulle bevares indenfor de eksisterende rammer, – er indskærpet i et par domme i 1507⁴¹, men kendes allerede i 1424, hvor det af en dom fremgår, at den af arvingerne, som havde størst andel i en bondegård, skulle besidde den og udrede skæppeskyld til

31. Rept. II 4040, jvf. 4065.

32. Aarsberetninger ... II 56 ff.

33. Frederik 1's reg. 30/11 1526, 21/4 1532.

34. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme i Uddrag ... IV 228.

35. Stig Juul: Fællig og Hovedlod, 1940, s. 66 ff.

36. Skyum Nielsen, anf. a., Scandia bd. 23 s. 71 ff.

37. Rept. II 1882.

38. *ibid.* 6866.

39. Da. Mag. 6. R. I 39.

40. Frederik 1's registre anf. dato.

41. Rept. II 10890, 10896

medarvingerne og til kronen dens tyngde⁴². Det havde dog ikke udelukket bønder fra at betænke milde stiftelser, som det bl.a. fremgår af et brev fra 1461⁴².

Bestemmelserne viser kronens bestræbelser for at befæste og måske udvide herlighedsrettighederne på sit gods herunder altså selvejergodset. Ved henvisning til udtrykket »kronens vornede« anvendt om selvejere i et fynsk sogn i 1466 har Steenstrup påvist en begyndende juridisk umyndiggørelse af selvejerne⁴³. At en selvejer i 1448 søgte den kongelige lensmands bistand i en sag for landsting mod Oluf Gøye, viser én side i denne tendens⁴⁴. Bestemmelserne i Fyns Vedtægt 1492, artikel 18, hvor selvejerne fik pålæg om at tilkalde kongens foged i forbindelse med markeskelsforretning, »at han ware hanum bystannegge« på kronens vegne⁴⁵, viser tendensen i sin fulde udstrækning. I landskabsloven var det en selvfølge, at en selvejer varetog sine interesser uden bistand. Nu opfattes han som en blot forvalter af kronens ejendom med næsten samme status som de såkaldte kronetjenere, – kronens fæstere – og som de underkastet lensmandens og den kongelige fogeds forsvar.

Under kong Hans begyndte kancelliet at udstede »livsbreve« og »evigdomsbreve« til henholdsvis kronens fæstere og selvejere, som overtog gårde⁴⁶. Denne endnu ikke udforskede praksis videreførtes under de efterfølgende konger og vidner om den voksende skriftlighed i administrationen og dens stigende centralisering. I pagt hermed udsendtes under kong Hans og igen under Frederik 1 bestemmelser om, at selvejere, som havde frikøbt sig hos de kongelige lensmænd, skulle deles til stavns. Kun hvis de havde kongeligt fribrev, var de virkelig fritagne fra dyrknings- og skattepligten. Der er intet nævnt om, hvorvidt de pågældende selvejere eller deres arvinger kunne gøre regres hos lensmanden for de forgæves erlagte frikøbssummer⁴⁷, vi må jo håbe, det kunne lade sig gøre.

»Evigdomsbrevene«, der altså var selvejernes adkomster til deres gårde, viser, at de foruden de gamle afgifter, – skatterne leding og stud og eventuelle arbejdsydelse – tillige måtte udrede landgilde og gæsteri og andet. Formentlig er der tale om en generel opskrivning af afgiftsniveauet. Bag Frederik 1's beklagelse i brev af 1. november 1526 »om bonde gods« over, at bønderne, når de havde erlagt deres leding, da tilbageholdt anden pligtig, årlig udgift og lod sig fordele, – dvs. sagsøge – derfor år efter år, ligger åbenbart selvejernes opfattelse af, at de ikke skyldte nogen noget, når ledingsafgiften var betalt. Bortset fra, at en retssag med datidens sendrægtige procedure i gældssager i hvert fald har givet dem lang respit, har selvejerne i den lange ende næppe opnået forståelse for endsige accept til deres standpunkt. Af alle mulige konfliktemner samfundsgrupper imellem, er

42. Æ.A.R. II 170.

42. Rept. II 1288.

43. J. Steenstrup, and. v. H.T. 5. r. VI 343.

44. Rept. I 7819.

45. Aarsberetninger ... V 80.

46. Rept. II 10652, 10564.

47. Frederik 1's registre s. 402.

der næppe et, som er så taknemmeligt som netop ændringer i skatter og stigende priser. Hvis begge parter tilmed – som tilfældet åbenbart var her – procederer på påstanden om, at de hver for sig blot søger at håndhæve deres gamle rettigheder, er konflikt næppe til at undgå.

I mageskifter mellem selvejere på den ene og riddere eller svende på den anden side blev kronen efterhånden opfattet som part i sagen. I 1450'erne synes de andre selvejere på herredsting at kunne godkende transaktionen med tilstrækkelig vægt⁴⁸. Lejlighedsvis har nævn af selvejere udmeldt af herredsting afgivet vidnesbyrd om, at kronens rettigheder ikke led overlast⁴⁹, og lejlighedsvis har sådanne nævn været forstærket med deltagelse af riddere og svende⁵⁰ eller medlemmer af rigsrådet fra landsdelen⁵¹. På Christiern 1's tid ser det ud til, at en tilladelse fra kongen og rigsrådet var nødvendig for, at en sådan forretning kunne gennemføres, og som nævnt ovenfor, blev det i Fyns Vedtægt pålagt selvejerne at tilkalde kongens foged endog i rebningsforretninger.

Men når man undtager ejendomme, som selvejeren ved forsømmelse af skattebetalingen havde »forbrudt«, – ejendomme som derfor var »skuret i fald«, – optræder parterne, både den »beskedne« mand, bonden, og den velbyrdige ridder eller svend som juridisk ligeværdige personer, når de møder for kongen med anmodning om at måtte mageskifte, – såvel under Christiern 1 som under Frederik 1⁵². Men det forekommer dog, at forhandlingerne mellem to højadelige herrer og sidstnævnte konge i 1532 om mageskifte ikke har forudsat samtykke fra de berørte selvejeres side. Skødebrevet til Johan Friis, som omfattede fem bøndergårde og to krongårde, betingede blot, at de bønder, som fandtes i besiddelse af »frit Bøndergods«, burde nyde deres hidtidige frihed uden, at Johan Friis eller hans arvinger skulle kunne købe dem ud eller »formyndhe« dem godset. Besiddelsesretten kunne de kun tabe, såfremt de forbrød sig eller forsøgte afgifterne⁵³. Her er altså tale om, at selvejet ændres til en slags arvefæste. I 1560 faldt der en enestående rettertingsdom over en bortmageskiftet bonde, som troede, at han fortsat kunne nyde sin »frelse«. Dommen nægtede Matz Clementsen i Være »frihed eller frelse« men pålagde ham at svare troskab og tjeneste i overensstemmelse med mageskiftet. Her er altså tale om tab af personlig status som følge af mageskifte mellem kronen og en adelig jorddrot⁵⁴.

Omend de anførte eksempler kan være atypiske, røber de meget vel, i hvilken retning opfattelsen af begrebet selvejer ændredes. Mens der med hensyn til f.eks. selvejernes dispositionsfrihed ikke skete store ændringer lovmæssigt i slutningen af middelalderen, den var som det fremgår at det ovenstående formentlig kraf-

48. Rept. II 571.

49. *ibid.* 7191.

50. *ibid.* 2307.

51. *ibid.* 2419.

52. *ibid.* 3853, jvf. Frederik 1's registre s. 354.

53. Frederik 1's registre 7/12 1532.

54. J. L. A. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme i Uddrag, I 281.

tigt beskåret allerede af landskabslovenes arveregler og af forskrifterne om lovbyden til slægten inden eventuelt salg til fremmede og yderligere af fiskale hensyn, så har kronens voksende administrative kompetence medført stadig stærkere kontrol og dermed mindre dispositionsfrihed i praksis. Skillelinjerne håndhæves bedre, hvilket man fornemmer gennem flere registrerede overtrædelser – således det jævnligt overtrådte forbud med deling af selvejergårde⁵⁵, og i takt med den skærpede – og centraliserede – kontrol, »evigdomsbrevene«, frikøbsbrevene, øgedes selvejernes juridiske afhængighed af kronens lokale repræsentanter såvidt, at de statusmæssigt kom til at dele skæbne med den øvrige landalmue. Endelig tyder »evigdomsbrevene« som nævnt på, at selvejerbønderne blev udsat for krav om øgede afgifter.

Ifølge landskabslovene kunne fæsteren – senere altså den »vornede« – frit fare af gårde, når han havde givet regulær opsigelse til fardag og havde afregnet med jorddrotten. Bestemmelsen anerkendtes stadig i Oluf 2's håndfæstning 1376⁵⁸ og opfattes som et almindeligt kontraktforhold. Ifølge J. Steenstrup må en række kendte tingstævninger over borttrømte landboer o. lign. fortolkes som indicier for kontraktbrud snarere end for brudt stavnsbånd⁵⁹. Jorddrottens juridiske myndighed overfor sin vornede var i det 15. århundrede imidlertid nået væsentlig udover, hvad kontraktforholdet indebar. Det skyldtes først og fremmest, at husbonden ved rigsloven 1304 fik »forsvaret« for dem, der boede på hans ejendom, hvilket indebar, at han juridisk blev deres fuldmægtige og formynder. Som konsekvens heraf erhvervede han efterhånden også revselsesret over dem. I den såkaldte vedtægt med almuen i Vends herred 1440 lover almuen, at ingen vil gribe ind, når en husbond griber en tjener, der har været forsømmelig med sine afgifter⁶⁰; med Christiern 1's forordning for Nørrejylland 1466 bekræftedes revselsesretten i artikel 10 – ingen gode mænd, som styrer deres tjenere med stok og jern eller deslige, skal anklages herfor, hedder det⁶¹; og med artikel 66 i Frederik 1's håndfæstning fra 1523 og artikel 7 i Christian 3's fra 1536 fik adelen fuld »hals og hånd« over tjenerne på dens gods. Arild Huitfeldt erindrede taknemmelig Frederik 1 for denne »drabelige« frihed, hvorved adelen ikke alene fik ret til hidtil kongelige bødeindtægter men også til at retsforfølge sine vornede, eksekvere domme over dem – endog ved dødsstraf – og konfiskere forbrudt gods.

Allerede inden Frederik 1 havde verdslige og gejstlige stormænd i ganske vist uhyre ringe omfang fået overladt »hals og hånd« over deres undergivne – således Eggert Frille »for troskab og villig tjeneste« i 1464⁶², og ærkebiskoppen i Lund, som allerede 1443 var i faktisk besiddelse af det kongelige sagefald, dvs. retsboeder, af tjenerne på kirkegodset i det store stift. Andre biskopper arbejdede mod

55. Rept. II 1857, 10369, 10595, 10783.

58. Aarsberetninger ... II 21 f.

59. J. Steenstrup, anf. v. HT. 5. r. VI 368 ff.

60. F. H. Jahn: Danmarks politisk militaire Historie under Unionskongerne. 1835 s. 512 f.

61. Aarsberetninger ... V 68.

62. Rept. II 1764.

samme mål og tjente naturligvis til inspiration og opmuntring for deres verdslige standsfrænder⁶³. Håndfæstningen 1523 betegnede imidlertid et gennembrud og en stor, afsluttende gevinst for disse bestræbelser.

Tilmed blev hals- og håndsretten ikke den eneste af de mange blomstrende herligheder, der i perioden satte frugt. På Sjælland udviklede vornedskabet sig til et egentligt stavnsbånd. Det er endnu ikke afklaret hvorfor dette institut kun kom til fuld udvikling her. Muligvis hænger det sammen med, at selvejet allerede, da landskabslovene blev skriftfæstet, stod svagt på denne ø sammenlignet med andre landsdele.

Dets oprindelse hylder sig i mørke, og det har en overgang været tillagt overordentlig stor ælde. Sagregistret til Geheimarkivets nu næsten opløste »Topografisk Samling« har således dateret de ældste efterretninger om vornedskab til 1171. Grundlaget herfor er imidlertid ganske diskutabelt. Kilden er en dansk oversættelse af et privilegium angiveligt udstedt af Valdemar 1 til Kalundborg hospital, som i 1619 er indsendt til Danske Kancelli sammen med andre afskrifter af privilegiebreve, herunder et udstedt af Valdemar 3 i 1327. Begge disse breve – men ingen af de yngre – indeholder bestemmelser om, at enhver, som vil forlade hospitalets gods, skal købe sig løs af fødestedet med – i 1171-brevet 3 mark og i 1327-brevet 40 mark. Den latinske originaltekst til 1327 brevet er imidlertid også bevaret⁶⁵, men her findes den anførte bestemmelse ikke. Der er derfor grund til at betegne bestemmelsen om frikøbet som en forfalskning tilkommet ved en senere lejlighed.

J. Steenstrup og flere andre med ham har ment i artikel 11 i Lollands vilkår fra 1446 at finde spor af det med vornedskabet forbundne stavnsbånd⁶⁶. Artiklen foreskriver, at sunde og raske »husmænd« ikke måtte forblive boende på anden mands grund men skulle forskaftes egen bolig; kunne der ikke skaffes ham bolig på gode mænds gods, skulle kongens foged forsyne ham med en gård på krongodset. – Heri fandt Steenstrup en forpligtelse for husmændene til at tage arbejde på fødestavnen. Denne slutning er mulig men forekommer ikke helt overbevisende. Accenten ligger et andet sted – nemlig i den rækkefølge, hvori det ledige gods søges besat. Hvis ikke den private jorddrot kan skaffe manden jord, må kongens foged overtage ham. Der er sammenhæng mellem denne artikel og den efterfølgende, som forbyder kongens foged at efterstræbe selvejere på gode mænds gods, førend de har udredet deres kontraktslige forpligtelser.

Poul Johs. Jørgensen anså vornedskabet for indført omkring slutningen af 1300-tallet og anfører som belæg herfor kildesteder fra 1395, 1400 og 1410⁶⁷. Kilderne

63. N. Skyum Nielsen, anf. v. s. 35.

64. RA. Danske Kancelli B 160 Indlæg til Registre og tegnelser eft. 27/11 1619. – i registret hertil er privilegiet dateret til 1351.

65. Dipl. Dan. 2 IX nr. 372 21. feb. 1327.

66. J. Steenstrup, anf. v. HT. 5 r. VI 368. – Jvf. Fridlev Skrubbeltang, artiklen »Bonde« i Kult. Leks. for Nord. Middelald II 87.

67. Poul Johs. Jørgensen, anf. v.s. 462. – Kildestederne er hentet fra Eline Gøyes Jordebog (ed. A. Thiset 1892) s. 96. Rept. I 4317, ibid. 5102.

er dels pantebreve med bestemmelser om, at pantstilleren ved indløsning skal have sit gods igen med »bygning og vornede« (1410), eller at panthaveren beholder den vornede efter indløsningen af godset, som ved pantsættelsen var øde (1395), og dels et mageskiftebrev (1400), hvor den ene part, Lasse Jensen a vapn, lover den anden, dronning Margrethe, straks at »fange og skibe min frue« de mænd, som skulle bygge og besidde den øde torp Uglerup, som han bortmageskiftede. Nærmere beset angiver kilderne ikke andet end, at det udlånte tilbageleveres i samme stand som ved modtagelsen, eller at ejendomme, der indgår i en byttehandel, bør være jævnbyrdige. De er vidnesbyrd om vanskelighederne ved at skaffe arbejdskraft omkring år 1400, og det kan være fristende at tillægge dem udsagnskraft i retning af, at den vornede dengang var underlagt jorddrottens for-godtbefindende med hensyn til bopæl. Men det kræver god vilje at tillægge både de her nævnte kildesteder og den anførte artikel i Lollands Vilkår udsagnskraft om, at den vornede var pligtig til at blive boende på fødestavnen; og det er netop denne forpligtelse, der blev kernepunktet i det senere, sjællandske vornedskab.

Indicier for det til vornedskabet knyttede stavnsbånd har man først i slutningen af det 15. århundrede i form af skriftlige tilladelser fra jorddroten til den vornede, at han må slå sig ned udenfor fødestavnen. Således tillod Roskildebispen Niels Skave i 1495, at Jens Galen af Nyerup, »født på vort og kirkens i Tureby len«, måtte blive boende på velbårne fru Ermegaards gods⁶⁸. Uden denne tilladelse måtte Jens Galen antagelig være vendt tilbage til fødestavnen sammen med sin hustru. At tilladelsen også omfatter hende, rober, at instituttet endnu er forholdsvis nyt. Det fuldt udviklede vornedskab hvilede alene på mænd, men inden det blev rodfæstet, har kvinder lejlighedsvis kunnet inddrages under det⁶⁹.

Samtidig hermed dukker et nyt element op i de af kronen udfærdigede pante- og forleningsbreve. Ved pantsættelsen af Stegehus til Anders Bille i 1509 pålagde kong Hans ham, ikke at uforrette de vornede og tjenere, der boede på godset, og ikke at sælge eller give dem eller nogen deres sønner af godset, de på fødte er, uden kongens samtykke⁷⁰. Da tilsvarende forbehold ikke træffes i pantebreve før 1490, må stavnsbåndet have været nyt. Overfladisk betragtet rimer dette dårligt med, at Sorøabbeden Oluf Jyde for pavens domstol i 1496 betegnede klostrets fæstere som »servi ascriptitii et glebe astricti« – indskrevne slaver, bundne til jorden – som klostret ofte havde solgt eller bortgivet, og som det overalt kunne lade gribe, dersom de forsøgte at forlade klostrets gods⁷¹. Måske abbeden snarere udtrykte en tingenes ønskede tilstand, sådan som den var ved at blive realiseret, end en gammel retssædvane. Drabeligt virker det, når den fromme fader kunne hævde, at han kunne idømme straffe og lade dømte henrette, og at han ofte havde gjort det.

Vanskeligheden ved at datere indførelsen af det med vornedskabet forbundne

68. Rept. II 8022.

69. *ibid.* 11063.

70. *ibid.* 11232.

71. Johs. Lindbæk: Biskop Niels Skave af Roskilde og Sorø Kloster. HT. 8. r. I 263.

stavnsbånd ligger dels deri, at den frie opsigelsesret for ikke-stavnsbundne tjenestefolk og fæstere stadig respekteres; og f.eks. abbed Jeips regnskaber for Skovkloster antyder en temmelig livlig udskiftning af fæstere gennem 1470'erne⁷². Så meget er imidlertid åbenbart, at det øgede greb om de vornede, som på Sjælland og omliggende øer fandt udtryk i stavnsbåndet, der skulle knytte dem til fødestavnen, havde en tydelig parallel i kronens øgede kontrol med selvejerne. Tidligere end de vornede havde selvejerne kunnet deles til stavns, og i og med at selvejerne efterhånden opfattedes som kronens »vornede«, udviskedes også skellet mellem de forskellige kategorier indenfor landalmuen.

En reaktion fra denne mod udviklingen er bl.a. fremkommet i den lollandske almues klage 1532 til Frederik 1 over, at fri selvejerbønderes sønner »pladses og deles« til at bygge på kronens gods. Udgangen blev imidlertid, at den kongelige lensmand herefter skulle tage borgen – dvs. løfte – af bondesønnerne på Lolland, at de alle – også de, der ikke skulle overtage arvegården – ikke ville flytte af gods og ikke bo og bygge andetsteds end på kronens⁷³. For klagerne må udgangen være opfattet som en forværring af forholdet – måske som et overgreb. Det viser en kløft mellem det syn på selvejerne, der endnu levede i almuen, og den status, regeringen tillagde dem imod slutningen af Frederik 1's regeringstid. Som en konsekvens af den betragtningsmåde, de højere stænder efterhånden anlagde på landalmuen i almindelighed og den sjællandske i særdeleshed, var de vornede på Sjælland blevet til arbejdskraft – en tingsliggjort arbejdskraft, som man kunne købe og sælge. De tidligste udtryk for denne betragtning finder man i de tilladelser til at slå sig ned udenfor fødestavnen, der har fået karakter af tosidede aftaler mellem afsender og modtager om udveksling af vornede⁷⁴. De første af sådanne aftaler stammer fra 1507. Senere udtrykkes det mere bramfrit – ofte ganske vist i form af forbud mod salg af bønder. Den forargelse, som havde udtryk i Christiern 2's landlov, over at kristne mennesker solgtes og gaves bort som uskellige kreaturer, mistede magtgrundlaget ved omvæltningerne i 1523, og den tidligere praksis fortsatte i hvert fald på krongodset⁷⁵. Forordningen om livsfæstet af 14. maj 1523 indebar ganske vist, at »bryden« – dvs. fæsteren – blev sikret imod vilkårlig opsigelse og »salg« væk fra sin fødestavn. Men den gav ikke hans sønner samme sikkerhed.

Om omfanget af denne – mange vil kalde det – uskik, skal der i denne forbindelse ikke knyttes flere bemærkninger. Tilstrækkeligt er det at slå fast, at såvel kronens kontrol med selvejerne og jorddrottens almindelige kontrol med især fæsterne på den sjællandske øgruppe åbenbart øges ved overgangen mellem det 15. og det 16. århundrede. Tidsmæssigt falder disse ændringer sammen med efterretningerne om det med vornedskabet forbundne stavnsbånd og for øvrigt og-

72. Aksel E. Christensen: Senmiddelalderlige fæsteforhold som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523, Festskrift Erik Arup, 1946, s. 149.

73. Frederik 1's reg. 1532 29/6.

74. Rept. II 10711, 11256, 11483, 11490.

75. Frederik 1's registre ss. 431, 432 og 443.

så med de anførte tegn på, at ordet »bonde« i stigende omfang anvendes som standsbetegnelse for landalmuen, mens det tidligere var brugt som betegnelse for selvejerggruppen. Om rekationerne hos landalmuen på disse forandringer foreligger der imidlertid kun få klare oplysninger.

4. *Privilegier og herligheder*

Det skal her ikke sandsynliggøres, at det var kirkelige institutioner, som banede vejen for det »klassiske«, sjællandske vornedskab. Men det er rimeligt at anføre i denne sammenhæng, at bisperne i sidste halvdel af 1400-tallet udfoldede bestræbelser for at overtage herlighederne til klostres og sognekirkers ejendomme og dermed retten til at disponere over herlighedsydelse, der »gik« af ejendommene – foruden landgildet især gæsteriafgift, arbejdsydelser og afgifter knyttet til indfæstning og udfæstning. Det er bestræbelser, som lettest spores gennem de stridigheder, de gav anledning til¹. Et hyppigt indslag i sådanne godstrætter var voldgæstningen, der jo for at opfylde sit formål forudsatte en vis usikkerhed om omfanget af de herlighedsydelser, der påhvilede ejendommene.

Allerede Rigsloven 1304 havde indeholdt bestemmelser, som mellem de privilegerede indbyrdes satte grænser for udfoldelsen af værnerettighederne. Ifl. artikel 5 var det forbudt at tage andre i forsvar end sin egen »familia« og dem, der boede på ens gods²; og senere – både i Christoffer af Bayerns Landefred af 12. juni 1442 (artikel 4), Christiørn 1's privilegium af 15. maj 1454 (artikel 1), og hans forordning 1. september 1466 for Nørrejylland (artikel 1) – indskræpes tilsvarende forbud mod at udstrække værnet over andre og ulovligt gæste anden mands tjenere³.

Angsten for, at blot enkelttilfælde kunne få tillagt præcederende virkning, går igen i flere tingsvidner, f.eks. et fra 27. marts 1491 om, at biskoppens foged, Hans Bild alene af »venskab« forsvarede Gered, dengang boende på Vor Frue Kalentes gods i Hoby, men at hverken bispens eller kongens foged siden havde gæstet førnævnte kalentegods⁴. Bestræbelserne for at udnytte de indtægtskilder, som lå gemt i værnet, må generelt have bevirket en opskrining af kravene til almuen. Men endnu er væksten i disse fordringer ikke videre kendt.

Hvad der kan peges på i denne sammenhæng er, at meget tyder på en øget konkurrence mellem almue og herrestænder om adgangen til skov, jagt og fiskevand ved middelalderens slutning. Under en langvarig strid mellem ridderskab og almue i Järrestad og Ingelstad herreder i Skåne – en strid som vist først fandt endelig, retslig udgang i 1513⁵ – tog sidstnævnte part i 1470 tilflugt til forfalskede

1. N. Skyum Nielsen: *anf. v.*, Scandia 23 s. 71.

2. Aksel E. Christensen: *Kongemagt og aristokrati*, 1945 136 f.

3. *Aarsberetninger ...* V 59, 65, 68.

4. *Rept.* II 6913.

5. *Suhms Samlinger ...* bd. 2 hft. 2 s. 136.

tingsvidner⁶. I anledning af de skånske købstæders klage bevilgede Christiern 1 bl.a., at (købstads- ?) almuen måtte nyde og bruge frie og ubeskattede skovveje til de kongelige almindinger, bl.a. »Mellem Veje« i Bara herred, forudsat at sæden ikke blev ødelagt⁷.

Skovene var ikke alene leverandører til samfundet af bygnings- og gavntømmer og dets væsentligste brændselskilde. De havde overordentlig betydning for landbrugets animalske produktion, dets opfødning af kvæg og især svin⁸, og flere jordrotter forstod at udnytte knapheden på grænsningsareal, så at de bragte almuen i afhængighed af sig. Per Bille til Svanholm anklagedes af Roskildebispens for at lægge hans voredede under Selsø hindringer i vejen, når de efter sædvane ville sende deres svin på olden i Hornsved⁹. Per Bille krævede skyld for græsningen af en række mænd i Sønderby, Øsby og Torp, skyld som senere Torben Bille søgte at inddrage gennem Horns herreds ting¹⁰. Efterretninger fra Barritskov godsarkiv viser, at alle mænd i Klakring – også byens selvejere – udførte markarbejde for godsets herskab i 1475 og før, fordi byens svin gik over markeskel og ind i godsets enemærkeskov¹¹.

Baggrunden for en sådan styrkelse af den stedlige jordrots position overfor den omboende almue har altså ligget i en knaphedssituation. Fredningsbestemmelser som forbuddene mod gedehold – de ældste i Lollands Vilkår 1446 (artikel 5) og i Fyns Vedtægt 1473 (artikel 5) –, som træudførsels- og rydningsforbud i Fyns Vedtægt (artikel 2 og 10) og påbuddet samme sted (artikel 12) om at sætte bindingsværksbygninger på stensyld, vidner herom. Andre modforholdsregler afspejler bestemmelserne i Fyns Vedtægt (artikel 2–4) om, at der skal udmeldes til åsynsmænd en bonde og en bryde for hver skov, bønder og bryder har i fællig, for at dele fæld, og bestemmelser om forholdsregler mod skovtyveri.

Ånden bag disse modforholdsregler skinner klart igennem forbuddet mod gedehold i de af aristokratiet udformede Lollands Vilkår, som ensidigt er rettet imod almuen. Riddere og svende og dem med tilstrækkeligt enemærke er nemlig udtrykkelig undtaget herfra på deres egne gårde¹².

Af andre foranstaltninger kan nævnes udskiftning af fællesskov mellem lodsjerne. Ved udskiftningen o. 1447 af Særkeløse skov begrundes det med, at hver så kunne vide sin del og hæge om den¹³. Men at opfattelserne kunne dele sig med hensyn til ejendomsretten fremgår bl.a. af Frederik 1's brev af 23. oktober 1526 »om øksehug og fæld« i Nørrejylland: Vore undersætter tiltager sig øksehug i sko-

6. Rept. II 2849.

7. Aarsberetninger ... V 75.

8. Svend Gissel: Bol og By på Selsø, Bol og By V 31. Samme: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder, 1968, s. 239 passim.

9. Rept. II 2443.

10. ibid. 3406.

11. ibid. 3619, jvf. 3653–54.

12. Fyns Vedtægt 1473-redaktionen, Da. Mag. 4. r. V 146 ff. – Lollands Vilkår, Aarsberetninger ... V 62 ff.

13. Rept. II 3923.

ve og riskær, som tilhører andre byer og gårde og sværger sig til samme øksehug med lovhævd, de rette lodsejere til stor brist og skade¹⁴. Hvilke parter i en skovtvist ville i øvrigt ikke kunne finde støtte for deres sag i sådan formulering!

Allerede længe inden recessen af 1558 nedlagde generelt jagtforbud for almue, præster og købstedsmænd, var almuens jagtret blevet afviklet jævnt. Formentlig var jagtretten allerede i lang tid knyttet til enemærket, som det f.eks. fremgår af en dom af Viborg landsting fra 1457, hvorefter retten til et anskudt dyr, som var brudt ud af enemærke og var faldet på andenmands grund, tilhørte den, som havde skudt dyret¹⁵. Ifølge den oftere omtalte Vedtægt med almuen i Vends herred 1440 var jagten udenfor enemærke formentlig forbeholdt kongen. Det hedder nemlig, at ingen bonde eller vorned skulle holde jagt men alene kongen, hans ombudsmænd og de riddere og svende, som »havde jagt«¹⁶ – hvilket formentlig vil sige, som havde enemærke.

Også i Lollands Vilkår forbødes det almuen, bonde eller vorned at jage eller tage med garn, armbrøst, hunde eller nogensomhelst jagt. I den ældste version af Fyns Vedtægt 1473 er forbuddet begrænset til at omfatte råvildt. Men bestemmelsen om, at den, som ikke afleverer sine rå- eller haregarn til jorddrotten, men dølger dem, skal anses for en tyv, viser, at sigtet var bredere. I 1492-redaktionen og i 1547-redaktionen af Fyns Vedtægt forbødes både rå- og harejagt. At forbuddene skyldes mere end standsnykker, fremgår af fredningsbestemmelserne: I 1473 totalfrededes råvildt for tre år, i 1492 var fredningstiden sat til fem år. Men begge redaktioner undtog rigtignok den »gode« mand, prælat, ridder eller riddersmandsmand, som ville bruge sine mynder på rå, hare eller ræv. Det havde også været hårdt, hvis man i hele fem år ikke kunne træne sin meute.

Mangelen på vildt i Nørrejylland fik kongemagten til at reagere. I 1513 forbød Christiern 2 »stragejagt« og »halmejagt« – hvad så det har været – med den standsegoistiske begrundelse, at »adelvildt« derved forlægges, kronen og ridder-skabet til skade og forfang¹⁷. »Kronvildt« hed altså »adelvildt« dengang. Også Frederik 1 konstaterede, at vildtbestanden var truet og indførte 24. august 1527 alment jagtforbud for alle, som ikke »havde jagt«, hvilket siden Christiern 2's håndfæstning 1513 betød, alle andre end bisper og »gode mænd«. Kort tid senere – 6. januar 1528 – skærpedes forbuddet, idet jagt på »høigdiur« forbødes totalt. Det modificeredes dog 16. oktober samme år således, at »gode mænd« måtte nedlægge et enkelt eller to stykker hjortevildt til datterens bryllup eller hustruens kirkegang – men fornemmer i et glimt festsykkene i bedre kredse –, og endelig 1. august 1532 vedtog rigsrådet en treårig totalfredning af hjortevildtet i Nørrejylland samtidig med, at det blev præster, borgere eller bønder forbudt at befatte sig med nogen form for jagt¹⁸. Man skulle tro, at dette snart skulle korame til at

14. Frederik 1's reg. anf. dato.

15. Her efter Sjællands Landstings Dombog nr. 24 – LAS.

16. F.H. Jahn: anf. v. s. 513.

17. Suhm: Nye Samlinger ... bd. 1 hft. 1 s. 57.

18. Frederik 1's reg. ... anf. datoer.

omfatte hele riget. Men i reces 1537 indskrænkede man sig til at forbyde almue-mænd, herredsfogder etc. at holde støvere og mynder og til et forbud mod »krybeskytter« på »adelvildt«. Først 1558 kom som nævnt det hele riget omfattende jagtforbud for alle andre end »gode mænd«.

Motivet bag denne udvikling havde altså været sikring af vildtbestanden, og midlet man anvendte, bestod i indskrænkning af brugsretten – samme diagnose og kur som i tilfældet med skovene. Denne udvikling er gennemgået så omstændeligt, fordi den standsegoisme, hvormed herrestænderne forbeholdt sig eneret til uundværlige men efterhånden knappe herligheder, danner parallel til forholdene i for eksempel Tyskland i årtierne før 1525. Selv om vi ikke herhjemme har side-stykke til klagepunkterne i de tyske bønders bekendte »12 artikler«, som blev udformet ud på foråret 1525 i Øvreschwaben og siden dukkede frem i forskellige redaktioner rundt om i Mellemtyskland¹⁹, må det antages, at også den danske almue i erkendelse af de indtrådte forandringer ville kunne samtykke i deres tyske standsfællers krav om bl.a. fri adgang til almindig, græsning, skov, jagt og fiskevand, og at også de »for Kristi blods skyld« vendte sig mod livegenskab og hoveri. Om dette faktisk skete, foreligger der imidlertid ingen efterretninger.

5. Politiske reaktioner fra almuen

Når ændringer i samfundet indtræder med en hastighed og styrke, som gør dem mærkbare, kan en reaktion ventes fra dem, der berøres af ændringerne, i dette tilfælde altså fra landalmuen. På hvilke måder og gennem hvilke kanaler har den reageret? Nok aner man omridsene af det ovenfor omtalte »tingaristokrati« og dermed skyggen af en ledergruppe indenfor landalmuen, som altså i det væsentlige har bestået af vornede, men endnu har ingen undersøgelse tilladt os at følge formuleringen af landalmuens politiske ønskemål og fremsættelsen af ønskerne gennem de legale kanaler. Forsøgene på at gennemføre Christoffer af Bayerns såkaldte »tiendedom« af 7. januar 1443 og forskellige faser af købstadspolitikken viser på den anden side, at »beskedne mænd« af landalmuen med held eller betinget held har kunnet påvirke det politiske forløb.

Ved tiendedommen fik biskopperne i Jylland og Fyn trods modstand fra den verdslige del af rigsrådet tilkendt fuld bispetiende. Den indebar, at tiendeafgiften af afgrøder øgedes fra $\frac{1}{15}$ til $\frac{1}{10}$; men formelt stilledes almuen overfor valget mellem bispetiende og de hidtidige ydelser, biskopsgave, nannest osv. Med støtte fra ridderskabet foretrak almuen at forblive ved det gamle¹. Dommen blev atter afsagt i 1527 på herredagene i Odense og indskærpedes i kongebreve til f.eks. nørrejderne 18. juli 1528, lollikkerne og falstringerne 9. november samme år under trussel om dobbelt betaling ved forsømmelse; alligevel kunne den ikke gen-

19. Teksten gengivet hos Walther P. Fuchs: *Akten zur Geschichte des Bauernkriegs in Mitteldeutschland*, Jena 1942 II n. 1208. – Günther Franz: *Der deutsche Bauernkrieg*, 1958, s. 4 ff.

1. N. Skyum Nielsen: *anf. v.*, *Scandia* 23, s. 88 ff.

nemføres. Under de vanskelige kår, kirken befandt sig, foretrak således biskoppen af Børglum at slutte overenskomst med skagboerne om fortsat betaling af de sædvanlige ydelser i stedet for bispetienden, og han var sikkert tilfreds med i det hele taget at opnå så meget. Han lod i hvert fald overenskomsten stadfæste ved kongebrev 23. juni 1529².

Et vidnesbyrd om, hvordan almue og ridderskab i dette stykke stod sammen, har man f.eks. i et tingsvidne, som Niels Eriksen (Gyldenstjerne) til Tim i 1457 udtog på, at biskoppens ombudsmand hidtil havde ladet biskopsgaven hente hos almuen og først dette år tvunget den til at føre biskopsgaven til kirken³.

Det er næppe urimeligt at gå ud fra, at en alliance mellem almuen på landet og ridderskabet lod sig etablere også overfor borgerskabets krav. Ved Erik af Pommerns handelslovgivning – foregrebet muligvis allerede i Valdemar Atterdags privilegiepolitik overfor de skånske købstæder – støttede regeringen tendenserne i retning af handelsmonopol for købstæderne og støttede dermed borgerstandens position⁴. Med vekslende styrke fortsatte senere konger denne politik, som ikke kunne undgå at kompromittere andre stænders (og udenlandske købmænds) interesser. Et egentligt handelsmonopol lod sig ikke gennemføre, eftersom prælater og ridderskab ved håndfæstningerne bestandig opretholdt ret til udførsel af hjemmeavlede produkter og indførsel til husstandens behov, hvilket i praksis gav dem vidt manøvrerum⁵. Men en frugt af bestræbelserne, såvel dem der kom til udtryk i Christiern 1's forordning 30. september 1475 og i Christiern 2's lovgivning, som de af borgerskabet gennem det 15. århundrede fremsatte klagepunkter, var den såkaldte læbæltepolitik, der i lige omfang ramte herrestænder og landalmue.

På øerne overfor den tyske østersøkyst havde landalmuen fra gammel tid vanen at fare til søs både i handel og fiskeri, og almuen på Lolland formåede trods bestemmelserne i Naskovs privilegier 1445 mod ulovlige havne og forbuddet ti år senere mod detailsalg i alen og i skæppen på Lollands Albue at bevare og senere at genvinde adgangen til at drive søværts handel⁶. På rettertinget under linden på Gråbrødreklosters kirkegård i Kalundborg blev der 1460 afsagt dom mellem borgerne i Naskov og øens bønder. Dommen gav bønderne ret til at fare til Tyskland med egne hjemmeavlede produkter og til indførsel til gårds behov – ganske svarende til f.eks. ridderskabets rettigheder. Men de skulle sejle om dagen og ikke om natten, og de skulle lade dannemænd se, hvad de førte med sig⁷. Under Christiern 2 fik købstæderne på Lolland eneret på eksporthandel i 1516⁸; men Frederik 1 retablerede 14. august 1523 de lollandske bonders sejladsrettigheder⁹.

2. Frederik 1's reg. ... anf. dato.

3. O. Nielsen: *Jyske Tingsvidner* s. 20.

4. Orla Vestergaard: *Forkøb, Landkøb og Forprang*. *Middelalderstudier* tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, 185 ff., især 203 ff.

5. Grethe Ilsoe: *Dansk herremandshandel med hanskøbmandene*. *Middelalderstudier* tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 305 ff. – Orla Vestergaard: anf. v. s. 211 ff.

6. Rept. I 7502, Rept. II 465.

7. *ibid.* 1193.

8. Suhm: *Samlinger* ... bd. 2 hft. 2 s. 70.

9. Frederik 1's reg. anf. dato.

I anledning af langelandske bonders klage 1529 over, at borgerskabet ikke var i stand til at forsyne dem med nødvendige varer, humle, stål, salt og klæde, tillod Frederik 1, at de som »sad for en gård« – selvejere og vel også landboer – måtte udføre deres hjemmefodte fæ og egen avl til stæderne indføre til eget behov uden dog at handle eller sejle for andre¹⁰.

I slige tilfælde ønskede kronen altså ikke at kriminalisere en bondehandel, den umuligt kunne forhindre. I forhold til standsfællerne andetsteds havde landalmuen på sydhavsøerne dermed en enestående stilling. Tilmed havde de under Christiern 1 ført deres sag til tops og vundet den til trods for, at købstadspolitikens konjunkturer stod anderledes højt dengang end senere i årene efter Christiern 2's fald. Det antyder forskelle i almuens vilkår fra sted til sted, som viser sig også i andre sammenhænge.

Under Christiern 2 blev kvitteringer for udbudspenge stilet direkte til almuen i Göinge herred og ikke som andre steder til en kongelig lensmand eller foged. Her var det nemlig almuens egne repræsentanter, som oppebar og indsendte beløbene – noget ganske enestående¹¹. Da almuen her – omsider – bekvemmede sig til at hylde Frederik 1, indrømmede kongen efter forhandling med deres repræsentanter herredets bønder »slig frihed«, nemlig: bortfald af arveafgift på 30 skilling, når »bonden« dør, forbud mod, at fogden tager et pund smør (svarende til $\frac{1}{15}$ tønne) for 30 skilling sagefald, forbud mod, at gælkeren på Helsingborg – lensmanden – sætter en bonde til ridefoged, og fastsættelse af gælkerens gæsteri til omfanget på Christiern 1's og kong Hans' tid¹². Det var altså hovedsagelig indrømmelser af fiskal art. Åbenbart har det ikke været attråværdigt for en selvejer – eller hans standsfæller – at blive udnævnt til ridefoged på en af lenets ladegårde. Ved Tyge Krabbes mellemkomst blev privilegiet efter Søren Norbys oprør i Skåne april-maj 1525 atter bekræftet 27. august 1525¹³.

Som i Göinge herred fandtes også i Lolland en almue hvis selvstændighed og selvbevidsthed adskilte den fra normalen. Den tidligere omtalte klage 1532 indeholder et helt katalog af ankepunkter. Den lollandske almue ankede over, at vorrede sønner besværes med særlig beskatning, inden de måtte tjene »bonden«. Den ankede over usædvanligt gæsteri til skriveren og over, at man tvang den til at give skriveren en tønne havre ved fæste af en gård og over, at man, skønt man gav korn og penge som afløsning for arbejde, alligevel blev tvunget til yderligere ægt og arbejde. De ankede videre over, at lensmanden først ville annamme landgildet til såtiden, – at de med andre ord skulle have omkostninger og besvær med at opbevare landgildekornet hele vinteren og vel tilmed selv udrede tab og svind under oplagringen. Den ankede over, at pengeafløsningen for »skattelam« nu blev sat til 12 skilling og afløsningen for en tønne smør til 24 mark, og endvidere over at lensmanden trods privilegierne tvang den en gylden fra for hver rejse til stæ-

10. Frederik 1's register 8/7 1528.

11. Suhm: Samlinger ... bd. 2 hft. 2 s. 175 – ibid. bd. 2 hft. 3 s. 154.

12. Frederik 1's register 22/7 1523.

13. ibid. anf. dato.

derne i Nordtyskland med det hjemmefødte kvæg osv. Endelig ankede den over det ovenfor (s. 96) berørte forhold, at selvejerbønders sønner blev tvunget til at tage bo på krongodset.

Sidste punkt angik personlig status; de øvrige var af fiskal karakter. Forholdene synes at kunne tilskrives misbrug fra lensmandens og hans skrivers side. Forelagt ankepunkterne gjorde rigsrådet en »skikkelse«, som imødekom klagerne på de fleste områder. Helt afvist som nævnt klagen over stavnsbånd på selvejersonnerne. Helt imødekommet blev klagerne over ægt og arbejde trods pengeaflosning, – over lensmandens udskydning af terminerne for modtagelsen af landgildekorn, – landgildet skulle herefter betales inden S. Andreæ apostoli dag (30. november), – og over lensmandens krav, selv om de sejlede efter privilegiers »lydelse«, forudsat blot, at de betalte den rette told. Med hensyn til de øvrige punkter bestemtes, at de som ikke kunne »komme afsted« med at betale de pligtige lam, smørskatten og den anden småredsel, istedet i penge skulle give, hvad det »gælder udi næste købstad« – altså en anerkendelse af, at myndighederne holdt sig skadesløse for prisstigninger. Gæsteri fastlagdes som »i arilds« tid til én stalddreng ved hestene og ikke flere hunde end et par mynder og to kobler støvere. Skrivergæsteri påhvilede alene dem, som reterede for landgilde; dem måtte skriveren gæste med én ledsager. Skriverhavre bortfaldt delvis, idet kun de, som af gammel tid havde givet skriverkorn, skulle årligt give skriveren en skæppe byg for at indføre dem i jordebogen. Med hensyn til beskatningen af vornede sønner blev dette indskrænket til pebersvende, som foer i fiskeri og dem, som ikke tjente i et halvt eller helt år. De andre skulle først beskattes, når de overtog en fæstegård.

Man får indtryk af, at rigsrådet søgte at stille sol og vind lige og holdt almuens forpligtelser indenfor det fra gammel tid hjemlede. Men det er værd at mærke, hvor nemt selv ulovligt pålagte ydelser næsten har kunnet vinde hævd.

For almuen kunne det altså nytte at klage. Det var blot ikke klager, som rejstes på en hel stands eller samfundsklasses vegne, men klager som udgik fra lokalt afgrænsede grupper. Især under Christiern 2 og Frederik 1 har regering og retterting i ikke få tilfælde imødekommet klager fra beboere i en landsby eller et herred over uvanlig tyngde. Klagerne fremsendtes almindeligvis gennem den kongelige lensmand, som i hvert fald i disse tilfælde har viderebragt den loyalt. Gennem den adelige lensmand Johan Urne, der sad på Københavns slot, klagede således seks mænd af Ullerup på Amager til kongen over at være besværet med uskellig tyngde og arbejde til – Københavns slot! Ved kongens brev 2. august 1528 blev ydelsen fastsat to læs hø og frihed for det daglige arbejde mod årligt at betale slottet $\frac{1}{2}$ lødige mark; foruden landgilde og gæsteri skulle de desuden yde en langægt årligt som »af arilds« tid. Samme år klagede selvejere på Kullen over, at lensmanden på Helsingborg begærede »støo og haffn« af dem, skønt stud og havne i lang tid havde været indregnet i den skat, de erlagde i penge, og de fik medhold – måske i forbindelse med, at lensmanden Tyge Krabbe modtog 60 lødige

mark af almuen på Kullen, for at den kunne blive ved det landgilde, den »nw« gav¹⁴.

Når almuen i Nordskåne og på Lolland synes at have nydt præferencer, kan det have hængt sammen med en betydelig opblanden af lavadel i gruppen af selvejere¹⁵. Lavadelsmænds deltagelse sammen med almuen i Søren Norbys skånske oprør er som nævnt (s. 79) vel afhjemlet¹⁶; den talrige lollandske væbneradel var i årtierne op til og efter 1500 formelig blevet udryddet gennem højadelige slægters opkøb; men mange efterkommere levede videre som selvejere eller fæstere¹⁷. Indtil videre har vi imidlertid kun gisninger om den betydning, deklasserede lavadelsmænd faktisk har haft for landalmuen, når vi ser bort fra deres deltagelse i opstandene.

Muligheden for opstand hører med, når man vil skønne omfanget af landalmuens politiske indflydelse. I det ovenstående har vi kort berørt muligheden af væbnet optræden på tinge, og i hele problemet om at være almuen »mægtig«, som særlig er aktuelt under Christoffer af Bayern og Frederik 1. hvor nyligt dæmpede opstande og en konge i eksil nødvendiggjorde en skærpet årvågenhed fra myndighedernes side, indgår det forhold, at hvermand nært sagt har rådet over våben.

Tilsyneladende har myndighederne under Christoffer af Bayern forestillet sig muligheden af en afvæbning af landalmuen eller i det mindste en kontrol med dens våbenforsyning. I den oftere nævnte Vedtægt med almuen i Vends herred fra 1440 fik de løfte om, at almuen ikke ville have panser eller armbrøst uden deres husbonds minde og slotshovedsmandens samtykke¹⁸. Storre almen gyldighed fik forordningen af 5. juli 1442 om ikke at bære våben udover den »daglige kniv«, når man færdedes i købstad, på tinge, til gilde, i landsbyen og i kirke, idet den gjaldt hele riget og ikke udelukkende nogen stand. Særlig længe har forbuddet næppe kunnet håndhæves. Da borgerne i Kolding i 1473 klagede over, at bonder bar deres værge på byens gader også efter, at de havde været på deres herberg¹⁹, stadfæstede kongen, at ingen måtte bære våben på Kolding gade, »uden nogen vor råd eller nogen vore gode mænd og deres tjenere«. Her er forbuddet læmpet for herrestændernes vedkommende, naturligvis fordi disse aldrig ville have overholdt det.

Flere vidnesbyrd viser, at tilmed vornede har ligget inde med våben. Fra Halland hører man i 1468, at en af Aage Sandbæks vornede med spændt armbrøst lagde sig i »mordsti« for en af Aage Akselsen (Thotts) landboer²⁰, og fra Lolland hører man i 1473, hvordan øens senere landsdommer, væbneren Anders Grå, under en godstvist med Johan Oxen voldgæstede nogle vornede og foruden sølv og

14. Frederik 1's reg. ... anf. dato samt 11/7 og 14/8 1528.

15. Troels Dahlerup: anf. v. HT, 12. r. IV 40.

16. J. Allen: De tre nordiske Rigers Historie ... II 1. s. 18.

17. Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, 1969, s. 243.

18. F. H. Jahn: anf. v. s. 510 f.

19. Rept. II 4215.

20. ibid. 2370.

skårne klæder også fratog dem deres panser og armbrøster²¹. Myndighedernes forholdsregler får naturligvis deres særlige karakter af denne udbredte besiddelse af våben. Men når man ser bort fra opstandene under Christoffer af Bayern og Frederik 1, er det ikke kommet til uro af mere end yderst begrænset omfang.

At landalmuen har følt sig presset særlig i årene op til og under Frederik 1, må betragtes som godtgjort. Når den reagerede, – enten det nu skete gennem klager eller gennem lydighedsnægtelse, der kunne spænde fra betalingsvægring til åbent oprør, handlede den først og fremmest som lokalt afgrænsede grupper, aldrig som stand. Hertil savnede den indbyrdes kommunikation og ledelse.

I den daglige politik og administration spillede almuen en betydelig rolle, som formentlig først og fremmest kanaliserede sig gennem den ledelsesstruktur, der dannede sig omkring tingene; og indenfor de lokale rammer kunne der fra almuen udgå initiativer af en betydelig politisk gennemslagskraft. Retsapparatet, fra herredstinget til kongens retterting, var den ene af de kanaler, der åbnede sig, den anden var, som vi har set, klageadgangen gennem den kongelige lensmand; og begge veje blev udnyttet og i nogle tilfælde udnyttet med held. Men initiativerne havde lokalt sigte, når det var almuen og dens ledere, der stod bag dem, og blikket var rettet mod håndgribelige forhold som tyngde, skat og ejendom. Anderledes når en skipper Clement, en Søren Norby eller måske en Henrik Tagesen Reventlow trak storpolitikken – eksilkongens sag – fra herredsting til herredsting og forenede befolkningens hidtil isolerede reaktioner på skattetryk og anden forurettelse i åbne og omfattende opstande. Som tidligere nævnt, var ledelsesstrukturen på herredstingene måske sårbare overfor påvirkning fra ledende kredse. Men dette kunne i situationer, hvor rigets centrale organer stod svækkede, åbne uberegnelige muligheder for de oppositionelle kræfter indenfor herrestænderne, som forstod at knytte landalmuen til deres sag. Måske denne lejlighedsvis uberegnelighed har været det vigtigste moment, når man dannede sig et omrids af landalmuen som politisk faktor.

Summary

The paper is mainly based on records of the *things* – i.e. district-courts and other local moots. It attempts to illustrate the peasantry's opportunities of political initiatives within the framework of the legislation during the period 1439 (the ousting of King Erik Pommeranian) to 1523 (the ousting of King Christian II) – a period in which other estates obtained privileges at the expense of the peasantry.

The participation of the peasantry in public affairs is sought illuminated through a review of specifically the composition and work of the courts. An exa-

21. *ibid.* 3341.

mination of personal names found in the court-records suggests that around the bailiff of the *thing* there has been a tendency towards developing a »*thing-aristocracy*« – a group of people characterized by frequent attendance and prominent placing in the records. Around the year 1500 the »*thing aristocracy*« mainly consisted of tenants.

The author considers the administrative importance of the *things* to have been essential, especially at the local level.

Furthermore, the author finds that while the freeholders, as early as 1282, for tax reasons have been burdened with the so-called »*stavnslænd*« (adscription), the same dues, which under the name »*vornedskab*« (serfdom) rested upon the tenants of Zealand and the surrounding islands, are not proved with certainty until the last decade of the 15th century (chap. 3).

Legislation on preservation of forests and hunting (around 1500) shows that the peasantry in Denmark had been brought to a position which resembles the conditions in Germany, even though there is no Danish parallel to the generally known »*12 articles*« of 1525. Reactions from the peasantry show that they have been able to take advantage of the legal possibilities of complaint, but the lack of leadership, information, and ways of communication made them unable to react at an estate of the realm – contrary to the commoners of the towns. The best results are obtained by locally defined groups; considerable differences are noticed as to the peasantry's rights from place to place. In general, though, there is a tendency to obliterate the differences between freeholders and tenants.